



รายงานผลการวิจัย

คุณวิจัยเพื่อเพิ่มคุณและพัฒนาประสิทธิภาพทางวิชาการ

4
เรื่อง

แนวคิดทางการศึกษาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

สถาบันวิจัยประชากร

ศิริราช ไทวัดถา

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

พท
ที่ 15
003346

คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

เมษายน ๒๕๒๕

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
ทุนวิจัยเพื่อเพิ่มพูนและพัฒนาประสิทธิภาพทางวิชาการ



รายงานผลการวิจัย

แนวคิดทางการศึกษาของ
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

สถาบันวิทย์บริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ศิริมาส ไทวัฒนา

เมษายน ๒๕๒๕



สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ชื่อโครงการวิจัย : แนวคิดทางการศึกษาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

ชื่อผู้วิจัย : ผู้ช่วยศาสตราจารย์ศิริมาลี ไทยวัฒนา

เดือนและปีที่ทำวิจัยเสร็จ : เมษายน ๒๕๖๕



บทคัดย่อ

การวิจัยเรื่องนี้มีวัตถุประสงค์ เพื่อจะศึกษาแนวคิดทางการศึกษา การจัดการศึกษาในด้านการศึกษาเชิงงาน หลักกฤษฎีกรูปแบบและการสอบ ตลอดจนผลของการจัดการศึกษาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

วิธีดำเนินการวิจัย ผู้วิจัยได้ศึกษาค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลจากแฟ้ม เอกสาร เกี่ยวกับการจัดการศึกษาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หนังสือที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าทรงพิมพ์ขึ้นและหนังสือพระธรรมเทศนาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ซึ่งทรงพิมพ์รายชื่อกายาสืบได้รวบรวมจัดพิมพ์ขึ้น

ผลของการวิจัย

๑. สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ เป็นพระราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และอนุชายของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้รับการศึกษาทั้งแบบเก่าและวิทยาการสมัยใหม่ ทำให้มีความรู้เกี่ยวกับวิทยาการต่าง ๆ อย่างกว้างขวาง สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงสังเกตเห็นความสำคัญของการศึกษาหลังจากออกผนวชจึงได้มาวิธีการสอนและการสอบแบบใหม่ไปทดลองใช้กับการสอนภาษาบาลีจนได้ผล

๒. พระมติเกี่ยวกับการศึกษาทรงเห็นว่าการจัดการศึกษาที่ดี ควรทำให้ผู้เรียนมีความรู้ขั้นพื้นฐาน ความสามารถในการประกอบอาชีพและมีความประพฤติดี

๓. สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงเห็นว่าความรู้ทางโลกและความรู้ทางธรรมควรไปด้วยกัน ดังนั้นจึงจัดการศึกษาให้แก่ประชาชนและพระสงฆ์ควบคู่กัน

๔. การจัดการศึกษาสำหรับเมืองหลวงด้วยแบบกระจายอำนาจคือให้ประชาชนในแต่ละท้องถิ่นช่วยกันตั้งโรงเรียนภายในวัด และให้คนในท้องถิ่นเป็นผู้ดำเนินการจัดการเรียนการสอนเอง ผลของการจัดการศึกษาแบบนี้ทำให้สามารถขยายการศึกษาได้รวดเร็วและเหมาะสมกับสภาพของประเทศไทยในสมัยนั้นที่มีภาษาและความเชื่ออยู่แตกต่างกันในแต่ละท้องถิ่น

๕. การจัดการศึกษาของคณะสงฆ์ ทรงตั้งมหาสมณทูตราชวิทยาลัยขึ้น โดยดำเนินการในรูปแบบของคณะกรรมการที่ประกอบด้วยฝ่ายพระสงฆ์และฝ่ายฆราวาส การดำเนินการแบบนี้ทำให้มหาสมณทูตราชวิทยาลัยสามารถดำรงอยู่ได้และเจริญก้าวหน้าจนกระทั่งเกิด "มหาวิทยาลัยสงฆ์" ในปัจจุบันนี้

๖. สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงเห็นว่าการวางหลักสูตรกับหนังสือแบบเรียนควรจะเป็นแนวเดียวกัน ดังนั้นเมื่อทรงขยายการศึกษาของพระสงฆ์เป็นหลักสูตร "นักรธรรม" พระองค์จึงนิพนธ์หนังสือแบบเรียนประกอบหลักสูตรนี้ให้สอดคล้องกัน หนังสือแบบเรียนของพระองค์ยังใช้อยู่จนกระทั่งทุกวันนี้

รากฐานการศึกษาที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงวางไว้นับว่ามีประโยชน์แก่การศึกษาของชาติ และคำกล่าวเป็นอันมาก สมควรที่อนุชนรุ่นหลังจะระลึกถึงพระคุณและเทิดพระเกียรติพระองค์เป็นพระผู้สร้างสรรคุดประโยชน์ และความก้าวหน้าให้แก่การศึกษาของชาติไทยพระองค์หนึ่ง

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย



Project Title : Concepts of Education of Somdet Phra Maha
Samana Chao Krom Phraya Wachirayan Waroros
Name of Researcher : Assistant Professor Sirimas Thaiwatana
Date : April, 1982

ABSTRACT

This research is aimed at the study of the concepts of education, specifically, those concerning educational management, curriculum formulation, teaching methods and testing techniques, as well as the result of endeavor in the field of education.

The research methodology comprises of data collection from documents concerned with education during the King Chulalongkorn period and from the many books written by Somdet and published by Mahamongkut Ratchawitthayalai.

The results of the studies may be summarized as follows :-

1. Somdet, being King Rama IV's son (as a brother of King Chulalongkorn) was trained in both traditional and modern education. His knowledge was so abundant and profound that he recognised the importance of education. After his ordain into manhood, he used the modern teaching and testing techniques in the Pali language course for the monks in his times.

2. His idea about the education is that the best educational management should enable the students to get the basic knowledge, the career skills and the good conduct.

3. Somdet envisaged that the Dharma knowledge, must get along with the world knowledge. Therefore the education for the people and the monk must be parralleled .

4. Educational management in rural areas was decentralized by him to the local people to establish schools for themselves in Buddhist temples. These schools were, therefore, managed by the local people. By this policy, local education expanded rapidly throughout the country despite the differences in language and life styles of the people.

5. As to the educational management for the monk, he establish Mahamongkut Ratchwitthayalai, an institution that existed and progressed so steadily that it became the first university for the monk and continued to be so until the present time.

6. Somdet also laid down the principles for preparation of lesson books in accordance with the cirriculum. This can be seen by his book written for student trained under the cirriculum called "Nakhdharma" These books were so in harmony with cirriculum that they still in use until today.

The educational basig laid down by Somdet is therefore considered very useful to both general and religious education of the nation. We the younger generation should therefore think of him and adore him as one of those who did the useful things to advance the educational field of the nation.



กิตติกรรมประกาศ

ผู้วิจัยขอขอบพระคุณเจ้ารองอธิการบดีมหาวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เพื่อเชิญ และ
พัฒนาประสิทธิภาพทางวิชาการ เพื่อการวิจัยครั้งนี้

ขอกราบขอบพระคุณศาสตราจารย์อุ่มณ อมรวิวัฒน์ ที่ได้กรุณาอ่าน ตรวจสอบ แก้ไข
และให้ข้อแนะนำอันประเสริฐอย่างยิ่ง และศาสตราจารย์ ดร.ชัยพร วิเชียรกุล ที่กรุณา
ตรวจสอบและแก้ไขบทคัดย่อภาษาอังกฤษ

ขอขอบพระคุณผู้ช่วยศาสตราจารย์เกษมศักดิ์ ภูริศรีแก้ว ในฐานะที่เป็นบรรณาธิการ
ได้กรุณาให้คำแนะนำและตรวจแก้ไข

ผู้เขียนขอเน้นถึงพระกรุณาธิคุณของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่งทรงบำเพ็ญประโยชน์แก่การศึกษาของประเทศไทยเป็นอันมาก

ศิรินันต์ ไทยวัฒนา

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย



บทนำ

ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

แนวคิดทางการศึกษาในแต่ละยุคสมัย และแต่ละบุคคล บ่อยแตกต่างกันไปตามสภาพแวดล้อมของสังคมในสมัยนั้น และสิ่งทีุ่บุคคลนั้นได้ประสบในชีวิตตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตาย เช่น การศึกษา สภาพชีวิตในวัยต่าง ๆ การเปลี่ยนแปลงของสังคม เป็นต้น

กรุงรัตนโกสินทร์ในรอบสองร้อยปีที่ผ่านมามีบุคคลสำคัญที่มีบทบาททางการศึกษาของประเทศหลายคน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเป็นบุคคลหนึ่งที่มีบทบาทในการนำความเจริญมาสู่การศึกษาของชาติและการศึกษาของคณะสงฆ์ พระองค์ทรงเป็นกำลังสำคัญของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในการขยายการศึกษาออกไปทั่วพระราชอาณาจักกร เป็นการวางรากฐานการประถมศึกษาในปัจจุบัน ในด้านการศึกษาของคณะสงฆ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงจัดตั้งมหาวิทยาลัยวิชาสงฆ์ ทรงวางรากฐานการศึกษาพระปริยัติธรรมของพระภิกษุสามเณรให้เข้ารูปตามระบบการศึกษาแผนใหม่ และทรงนิพนธ์หนังสือแบบเรียนไว้มากมาย สมควรที่อนุชนรุ่นหลังจะได้ศึกษาผลงานของพระองค์ เพื่อเป็นแนวทางปฏิบัติในด้านการศึกษาของชาติให้เจริญยิ่งขึ้น

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

เพื่อวิเคราะห์แนวคิดทางการศึกษาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส โดยศึกษาดังต่อไปนี้

๑. พระประวัติที่เกี่ยวข้องกับสภาพชีวิต การศึกษาและสังคม
๒. ทัศนะของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าที่มีต่อสภาพชีวิต สังคม และการทำงาน
๓. แนวคิดทางการศึกษาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

ที่เกี่ยวข้อง

ก. การศึกษาคืออะไร

- ข. การศึกษาหาอะไ้อะไรได้บ้าง
 - ค. การศึกษาที่ดีและไม่ดีเป็นอย่างไร
 - ง. ความสัมพันธ์ระหว่างการศึกษา กับ คำลัทธิอื่น
๔. รายละเอียดในการจัดการศึกษาในด้านการบริหาร หลักสูตร การเรียนการสอน และการประเมินผล
- ๕. ผลสืบเนื่องอันเกิดจากแนวคิดและการจัดการศึกษาที่ทรงงำดำเนิการในสมัยนั้น
 - ๖. ลัทธิ วิเคราะห์และประเมินผล แนวคิดและการจัดการศึกษาที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงดำเนิการ

วิธีดำเนิการวิจัย

การวิจัยนี้ เป็นการวิจัยที่วิเคราะห์ข้อมูลทางเอกสาร ทั้งเอกสารขั้นต้น (Primary Sources) และเอกสารชั้นรอง (Secondary Sources) ประกอบด้วยจดหมายเหตุและหนังสือโต้ตอบทางราชการที่ยังไม่ได้พิมพ์ และเอกสารที่พิมพ์เผยแพร่แล้ว เช่น ประกาศต่าง ๆ วิทยานิพนธ์ รายงานการวิจัย และหนังสือพระนิพนธ์ต่าง ๆ เป็นต้น หนังสือเหล่านี้ได้ค้นคว้าจาก

- ๑. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร
- ๒. หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร
- ๓. หอสมุดกลาง ศูนย์กลางกรมมหาวิทยาลัย
- ๔. ห้องสมุดคณะครุศาสตร์ ศูนย์กลางกรมมหาวิทยาลัย
- ๕. หนังสือที่พิมพ์เรื่องในวงมหานุสรณ์ครบ 50 ปี แต่จนถึงพระสมณเจ้า กรมพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
- ๖. มหาวิทยาลัยศรีอยุธยา

ปัญหาและอุปสรรคในการวิจัย

เนื่องจากระยะเวลาที่กำหนดให้ศึกษามีเพียง ๕ เดือน หนังสือที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงนิพนธ์ไว้มาก ผู้วิจัยจึงได้เลือกศึกษาเฉพาะที่

คิดว่าเกี่ยวข้องกับภารกิจครั้งนี้เท่าไร เช่น พระประวัติตริโลเล้า นวโกวาท พระธรรมเทศนา
ธรรมคติ ธรรมวิจารณ์ ศึกษานวบรรณเวศวิหาร เป็นต้น ส่วนพระนิพนธ์อื่น ๆ เช่น สติปัญญาคุณ
สติสัมปชัญญะ และหัวใจลุ่มลึกมรรคญาณ วิปัสณาภิรมย์ญาณ เป็นต้น ซึ่งเป็นเรื่องเกี่ยวกับ
การปฏิบัติทางพระพุทธศาสนา ผู้วิจัยจึงมิได้ศึกษา

ข้อตกลงเบื้องต้น

การวิจัยครั้งนี้ เป็นการศึกษาหาข้อมูลทางเอกสาร เอกสารอันตั้งที่อ้างถึงเป็น
ภาษาที่ใช้ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้วิจัยยังคงภาษาไว้ตามเดิม เช่น
คำว่า เปิง ในสมัยนั้นใช้ "เปิง" ย้ำว่าจริง เขียนเป็น "เข้าสำร" เป็นต้น

ประโยชน์ที่จะได้รับ

การวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยคาดว่าจะจะเป็นประโยชน์แก่การศึกษาในปัจจุบัน ที่จะได้
พิจารณาข้อดีหรือข้อด้อยในตำราแนวคิด และการจัดการศึกษาที่ผ่านๆ ซึ่งเป็นแนวทางนำไป
สู่การจัดการศึกษาในปัจจุบันและอนาคตให้ดียิ่งขึ้น



บทที่ ๑

ประวัติส่วนพระองค์

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

(พ.ศ. ๒๔๐๓ - ๒๔๖๔)

สมเด็จพระสังฆราชองค์ที่ ๑๐ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พระองค์ทรงเป็นผู้ก่อตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัย และทรงวางระเบียบการศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรมให้ง่ายและสะดวกรวดเร็ว ทรงแห่งตำราเรียนของพระภิกษุสามเณรไว้มากมาย หนังสือแบบเรียนเหล่านั้นยังใช้อยู่ในปัจจุบันหลายเล่ม เช่น มวโกวาท พุทธประวัติ เบญจศีล เบญจธรรม เป็นต้น ในด้านการศึกษาของประชาชน พระองค์ทรงริเริ่มจัดตั้งโรงเรียนสอนหนังสือไทยคือ โรงเรียนวัดบวรนิเวศในปัจจุบัน เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริที่จะขยายการศึกษาไปยังหัวเมืองทั่วพระราชอาณาจักร พระองค์ก็ทรงรับภาระเป็นผู้ดำเนินการ ให้พระสงฆ์สั่งสอนกุลบุตรและบังคับการพระอารามในหัวเมืองตลอดพระราชอาณาจักร จนกระทั่งการศึกษาของไทยเจริญแพร่หลายดังที่ปรากฏอยู่ในเวลานี้ ในด้านการศาสนาทรงเป็นพระอุปัชฌาย์ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงวางระเบียบการปกครองคณะสงฆ์ นอกจากนั้นทรงพระนิพนธ์หนังสือเรื่องต่าง ๆ ไว้มากมาย พระคุณูปการที่พระองค์ได้ทรงบำเพ็ญแก่พระศาสนาและประเทศชาติมากมาย จนกระทั่งมีผู้ถวายพระนามของพระองค์ว่า "พระองค์ผู้ทรงประสิทธิประสาทความเจริญแห่งวิชาการทางพุทธศาสนา"

พระประวัติ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงเป็นพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ที่ ๔๗ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระองค์เจ้าองค์ที่ ๔ ในเจ้าจอมมารดาแพ (พระสนมเอก) ประสูติเมื่อวันที่ ๑๒ เมษายน ๒๔๐๓ ที่พระตำหนักหลังพระที่นั่งจักรพรรดิพิมานมุขหลังในพระบรมมหาราชวัง มีพระนามว่า พระองค์เจ้า "มยุรฉัตรมานพ" เมื่อพระชนมายุได้เพียง ๑ พรรษาทรงเป็นกำพร้า พระมารดา จึงต้องไปประทับอยู่กับพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวรเสรฐสุดา พระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นพระญาติทางฝ่ายพระมารดา มีศักดิ์เป็นเสด็จป้า ต่อมาสมเด็จพระมหาสมณเจ้าประจวบอดตเสมอ จึงได้ทรงย้ายมาอยู่กับคุณท้าวทรงกันดาน (ศรี) ผู้เป็นยายที่ให้ความรักและเอาใจใส่พระองค์จนกระทั่งท่านถึงแก่กรรม สมเด็จพระมหาสมณเจ้าทรงสรรเสริญท้าวทรงกันดานไว้ว่า

"...เป็นเดชบุญของพวกเขา เรามีอายุดี สามารถในกิจการ รู้จักหาทรัพย์และเก็บหอมรอมริบ สมบัติของพวกเขาจึงปราศจากอันตราย และพวกเราได้รับทำนุบำรุงมาเป็นอันดี..."^๑

เมื่อยังทรงพระเยาว์อยู่พอพระทัยเล่นเป็นพระภิกษุ พระนิกรมณเณ (เบญจจรรณ) เจ้าวัดพระยาทำผู้เป็นญาติชั้นตา ได้ทำตาลปัตรแจกสำหรับพระราชาคณะให้ อาจถือเป็นนิมิตของพระองค์ก็ได้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าทรงเริ่มเรียนหนังสือไทยกับท่านนง ธิคา พระศรีวิโรจน์ เมื่อพระชนมายุได้ ๗ หรือ ๘ พรรษา ทรงเริ่มเรียนหนังสือขอมและภาษามคธกับพระยาปริยัติธรรมธาดา (เปี่ยม) ใน พ.ศ. ๒๔๑๑ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ

^๑ มุขนิมิตห้ามกฎราชวิทยาลัย, พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔) หน้า ๔-๕

กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ พระเชษฐาของพระองค์ได้ทรงผนวชเป็นสามเณรประทับอยู่ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ขณะนั้นสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ มีพระชนมายุได้ ๘ พรรษา ได้รับพระบรมราชานุญาตให้ไปประทับอยู่วัดบวรนิเวศวิหารด้วย ในขณะที่ประทับที่วัด ทรงเรียนปริยัติธรรม กับพระปริยัติธรรมธาดา (ช่วง)

วันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๑๑ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จสวรรคต พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จเถลิงถวัลราชสมบัติสืบต่อมา แต่เพราะว่ามีพระชนมายุเพียง ๑๖ พรรษา จึงต้องมีผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน คือสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีโอกาสดำรงเสด็จต่างประเทศ เช่น สิงคโปร์ อินเดีย ฯลฯ หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากประเทศอินเดียในปี พ.ศ. ๒๔๑๔ โปรดฯ ให้ตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษขึ้น มีนายฟรานซิส ยอร์ชแพตเตอร์สัน เป็นครูสอน ในขณะนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ มีพระชนมายุได้ ๑๒ พรรษา ได้ทรงเข้าเรียนในโรงเรียนแห่งนี้ด้วย จนกระทั่งเมื่อมีพระชนมายุ ๑๔ พรรษา ก็ทรงผนวชเป็นสามเณรโดยมีสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์เป็นพระอุปัชฌาย์ เมื่อผนวชแล้วเสด็จประทับ ณ วัดบวรนิเวศเป็นเวลา ๗๘ วันก็ลาผนวช เสด็จไปประทับอยู่วังกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์

หลังจากลาผนวชจากสามเณรแล้ว ยังได้ทรงเรียนภาษาอังกฤษกับครู แพตเตอร์สันต่ออีก ในระยะนี้ทรงเป็นอิสระจึงสามารถประพฤติตนเช่นคนหนุ่มทั่วไป เป็นต้นว่าใช้จ่ายหมื่นเหียบ ใช้ของตามห้าง ขึ้นรถเที่ยวเตร่ ทรงเล่นการพนัน คีฬาเบรียบ้าง แต่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงประพฤติอยู่เช่นนี้ไม่นาน เมื่อพระชนมายุได้ ๑๗ พรรษา

ได้รู้จักกับหมอปีเตอร์เคว็น แพทย์หลวง สมเด็จพระมหาสมณเจ้าทรงเล่าเกี่ยวกับหมอปีเตอร์เคว็นว่า "แกเป็นฝรั่งสันโดษ อย่างที่คนหนุ่ม เรียกว่าฤาษี ไม่รักสนุกในทาง เป็นนักเลง... ได้เห็นธัชยาศัยและจรรยาของแก และได้รับคำตักเตือนของแก เข้าด้วยเกิดนี้ ยมตาม..."^๑ หมอปีเตอร์เคว็น เป็นผู้กล่อม เกลาพระธัชยาศัยและความประพฤติของพระองค์ให้หายละ เลิงอย่างคนหนุ่ม หลังจากนั้นเมื่อมีเวลาว่าง พระองค์ก็จะเสด็จไป เฝ้าสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ พระอุปัชฌาย์ และทรงหันมาสนพระทัยใน เรื่องการแต่งคำประพันธ์ วิชาโหราศาสตร์ และศึกษารธรรม ตามอย่างพระอุปัชฌาย์

ใน พ.ศ. ๒๔๒๐ มีพระชนมายุ ๑๘ พรรษา ได้ทรงเข้ารับราชการประจำ ในกรมราชเลขา ทรงมีหน้าที่เป็นพนักงานสารบรรณฎีกา หรือราช เลขานุการในทางอรรถคดี รวบรวมอรรถคดีของทุกกรมในแต่ละเดือน อ่านฎีกาถวายและจดตามพระราชกระแส ทรงรับราชการอยู่ ๒ ปีเต็ม ในขณะที่ทรงรับราชการก็ยังคงเสด็จไปเฝ้าพระอุปัชฌาย์ อยู่เสมอ วันหนึ่งกรมพระยาเทวะวงศาโรโปการทรงล้อพระองค์ว่า เป็นผู้เข้าวัดห้อยหน้า พระที่นั่ง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบจึงทรงเกลี้ยกล่อมให้ พระองค์บวช พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานปฏิญญาว่า ถ้าผนวชได้ครบ ๓ พรรษาจะทรงตั้งเป็นต่างกรม ในที่สุดสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ก็ตัดสินพระทัยเสด็จออกผนวชเมื่อวันที่ ๒๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๒๒ พระชนมายุได้ ๒๐ พรรษา ทรงผนวช ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ทรง เป็นพระอุปัชฌาย์ พระจันทร์โคจรคุณ(ยิ้ม จันทร์รังสี) เป็นพระกรรมวาจาจารย์ หลังจากทรงผนวชแล้วได้เสด็จประทับอยู่ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ได้ทรงศึกษาพระปริยัติธรรมกับพระปริยัติธรรมศา(ซัง) อีก พอถึงหน้าเข้าพรรษาพระบาท- สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินไปถวายพุ่ม ที่วัดบวรนิเวศวิหาร

๑ มุลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย, พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, หน้า ๒๔

และได้เสด็จทรงประ เคนพุ่มพระเจ้าันองยา เออที่ทรงผนวชใหม่ถึงตำหนักเป็นการเยี่ยมเยียนด้วย เมื่อเสด็จฎฎที่ประทับของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ก็ได้ทรงประ เคนและทรงกราบด้วยความเคารพอย่าง เป็นพระ แปรจากพระอาการที่ทรงแสดงแก่พระองค์อื่นเพียงทรงประคองอุฏฐสี ทำให้ตัดสินพระทัยไม่สึกตั้งแต่เวลานั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงให้เหตุผลว่า "โดยฐานเป็นพระเจ้าแผ่นดินท่านก็เป็นเจ้าของเรา โดยฐานเนื่องในพระราชวงศ์เดียวกันท่านก็เป็นพระ เชษฐาของเรา โดยฐานเป็นผู้แนะนำราชการพระราชทานท่านก็เป็นครูของเรา เห็นท่านทรงกราบ แม้ว่าจะนึกว่าท่านทรงแสดงความเคารพแก่องค์พระอรหันต์ต่างหากก็ยังไม่บังใจไม่ปลง ไม่ปรารถนาจะให้เสียความวางพระราชหฤทัยของท่าน ไม่ปรารถนาจะให้ท่านทอดพระ เนตรเราผู้ที่ท่านกราบไหว้ถือเพศเป็นภคทัสถ์อีก ตรงคำที่เขาพูดกันว่าลัว จัญไรกิน..."^๑ พอออกพรรษาในเดือนพฤศจิกายนนั้นเอง ก็ได้ย้ายไปประทับ ณ วัดมกุฏกษัตริยาราม ซึ่งพระจันทร์โคจรคุณ(ยิ้ม จันทรังษี) เป็นเจ้าอาวาสประทับที่วัดมกุฏกษัตริยารามเป็นเวลา ๒ ปี ๒ เดือน

ในเวลานั้นถือกันนในธรรมยุติกายว่า ถ้าพระรูปใดจะอยู่เป็นหลักฐานในพระศาสนา พระผู้ใหญ่จะพาพระรูปนั้นไปอุปสมบทซ้ำในสิมาน้ำ เรียกว่าทำทัฬหกรรม เมื่อพระองค์ทรงดำริว่าจะครองสมณเพศตลอดไป ทรงเห็นว่าพระในนิกายเดียวกันมีวิธีปฏิบัติแตกต่างกัน เพื่อให้สามารถเข้าได้ทุกฝ่าย จึงทรงทำทัฬหกรรมอุปสมบทซ้ำอีกครั้งที่แพโบสถ์จอตอยู่ในแม่น้ำตรงฝั่งวัดราชาธิวาส มีพระจันทร์โคจรคุณ(ยิ้ม จันทรังษี) เป็นพระอุปัชฌาย์ และ เจ้าคุณพรหมมณีไตรโลก(ฐานจาระ) วัดเทพศิรินทร์ เป็นผู้สวดกรรมวาจา

ขณะที่ประทับอยู่ที่วัดมกุฏกษัตริย์ใหม่ ๆ ทรงเรียนภาษามคธกับพระพรหมมณี (กิตติสาระ) ในเวลาจำพรรษาที่ ๒ ทรงเข้าไปอยู่อุปัฏฐากพระจันทร์โคจรคุณ จึงทรงเรียกว่าท่านเจ้าคุณอาจารย์ ทรงหยุดเรียนภาษามคธ แต่ทรงศึกษาริณีย์

๑ เรื่องเดียวกัน หน้า ๔๘

ตลอดถึงสังฆกรรม และหัตถสวดกรรมวาจาอุปลมบททั้งท่านองมคธและท่านองรามัญจาก
 ท่านเจ้าคุณอาจารย์ เมื่อออกพรรษาแล้วก็ยังทรงอุปัฏฐากท่านเจ้าคุณอาจารย์ต่อไปอีก
 ๑๑ เดือน และทรงเรียนภาษามคธไปด้วย ครั้นถึงพรรษาที่ ๓ ในเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๒๔
 ได้เข้าสอบพระปริยัติธรรม ทรงกำหนดไว้จะแปลเพียง ๕ ประโยคเท่าพระบาทสมเด็จพระ
 พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หลังจากทรงสอบได้เปรียญ ๕ ประโยคก็พอดีทรงผนวชครบ ๓
 พรรษา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งเป็นพระราชาคณะและเป็น
 ต่างกรม ตามที่ได้พระราชทานพระราชบัญญัติไว้ก่อนอุปลมบท จึงต้องเสด็จกลับมาประทับ
 อยู่ที่วัดบวรนิเวศ ในการที่ได้ประทับ ณ วัดมกุฏกษัตริยารามนั้นมีประโยชน์แก่พระองค์
 ในด้านความรู้ การปกครองและสังคมเป็นอันมาก

ในวันที่ ๑๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๒๔ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดการพิธีรับกรมที่พระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร
 ทรงสถาปนาเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงสมณศักดิ์เป็นพระราชา-
 คณะเจ้าคณะรองแห่งพระธรรมยุติกนิกาย คำประกาศพระราชปรารภเกียรติคุณตอนหนึ่งว่า
 "...พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าพระมุนษุณานาคมานพ เมื่อยังเสด็จ
 อยู่ในฆราวาสวิสัย ได้รับราชการฉลองพระคุณเป็นเจ้าพนักงานสารบบความฎีกา ก็ทรง
 พระอุสาหะพากเพียรมิได้เกียจคร้านย่อหย่อน ทั้งในเวลานั้นก็กำลังทรงเรียนและประพฤติ
 พระองค์สิ้นโทษ สุภาพเรียบร้อยดี มีศรัทธาเชื่อถือในพระรัตนตรัยเป็นอย่างยิ่ง จนทรง
 พระกรุณาเห็นว่า พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าพระมุนษุณานาคมานพ คงจะทรงผนวช
 ยึดยาวในพระพุทธศาสนาได้เป็นแท้ จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสถาม ก็ได้กราบบังคม
 ทูลว่า ถ้าจะลาผนวชแล้วคงจะลาผนวชในแผ่นดินแรก จึงมีพระบรมราชโองการเป็นคำปฏิญาณ
 ไว้ว่า เมื่อใดนับแต่พระองค์เจ้าพระมุนษุณานาคมานพ ทรงพระผนวชครบ ๓ ฝนแล้ว
 จะพระราชทานอิสริยยศเลื่อนขึ้นเป็นพระองค์เจ้าต่างกรมฝ่ายบรมขิด การซึ่งดำรัสไว้ดังนี้
 ก่อนแต่พระองค์เจ้าพระมุนษุณานาคมานพทรงผนวชเป็นช้านาน ครั้นถึงกาลกำหนดพระชนมายุ

พระองค์เจ้ามุนชนาคมานพทรงผนวชในพระพุทธศาสนาจำเดิมแต่เฒ่ามา ก็ทรงเล่าเรียน พระปริยัติธรรมด้วยอุสาหะความเพียรอันแรงกล้า จนภายหลังได้แปลพระคัมภีร์ในที่ประชุม พระราชาคณะผู้ใหญ่ ในพระที่นั่งบรมราชสถิตยมโหฬาร ได้ถึงที่ ๔ ประโยคติดต่อกันโดย ฉับไฉนได้เป็นที่สงสัยเคลือบแคลงแก่ผู้รู้ทั้งปวง เป็นที่สรรเสริญทั่วหน้า

อีกประการหนึ่ง พระองค์เจ้าพระมุนชนาคมานพนี้กับบริวารไปด้วยอุปโภค- ศฤงคาร ข้างฝ่ายคฤหัสถ์เสมอด้วยพระเจ้าน้องยาเธอทั้งปวง มิได้มีความซัดสนสิ่งอันใด ทั้งพระสติปัญญาวิชาคุณก็ว่องไวในราชกิจน้อยใหญ่ และทราบภาษาอังกฤษก็มาก ถ้าเสด็จอยู่ เป็นคฤหัสถ์ก็คงจะได้รับราชการฉลองพระ เกศพระคุณ มีตำแหน่งเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย ได้เป็นแท้ ซึ่งทรงบากบั่นไปฝ่ายข้างบรรพชิตดังนี้ ก็ควรเห็นชัดว่าทรงศรัทธาเชื่อถือ พระรัตนตรัยเป็นแท้ แลเห็นความสุขในสมณเพศปฏิบัติ ซึ่งเป็นความสุขอันละเอียดอย่างยิ่ง เป็นมหัศจรรย์

จึงทรงพระดำริว่า พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าพระมุนชนาคมานพ ถึงยังมีพระชนมายุน้อยอยู่ก็ดี แต่ประกอบด้วยศิวลาทีคุณ วิบุลยปรีชารอบรู้ในพระปริยัติธรรม สมควรดำรงฐานันดรศักดิ์ โดยตำแหน่งในราชตระกูลและพุทธศาสนาได้ตามที่ได้ทรงปฏิญาณ ไว้แต่กาลก่อนนั้น ควรเป็นที่เคารพบูชาของพุทธศาสนิกชนทั่วหน้า จึงมีพระบรมโองการ มาณพระบิณฑูรสุรสึงหนาทดำรัสสั่งให้สถาปนาเลื่อนตำแหน่งยศพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์- เจ้ามุนชนาคมานพขึ้นเป็นพระองค์เจ้าต่างกรม มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส"^๑

ถึงแม้ว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ประทับอยู่ที่วัดบวรนิเวศวิหาร พระองค์ ก็ยังเสด็จไปวัดมกุฏกษัตริยารามอยู่เสมอ นอกจากเสด็จไปเยี่ยมเยียนท่านเจ้าคุณอาจารย์แล้ว

ยังได้ทรงช่วยสอนพระปรียัติธรรมแก่พระภิกษุสามเษรด้วย ทรงเห็นว่า การเขียนพระปรียัติธรรม แต่เดิมนั้นยาก จึงทรงดัดแปลงวิธีสอนแบบใหม่ให้ง่ายขึ้นและได้ทดลองใช้ ในวันที่ ๒๔ กันยายน พ.ศ. ๒๔๓๕ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ สิ้นพระชนม์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เมื่อทรงดำรงพระยศเป็นกรมหมื่น ได้ทรงครองวัดบวรนิเวศวิหารต่อมา ได้ทรงวางระเบียบจัดการปกครองวัด และการศึกษาในวัด จนเจริญรุ่งเรือง มีผู้นิยมให้บุตรหลานไปบวชในวัดบวรนิเวศวิหารมากขึ้น และมีผู้ศรัทธาบริจาคเงินบำรุงการศึกษามากขึ้น จนทรงจัดตั้งพระมหามกุฏราชวิทยาลัยขึ้นเมื่อวันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ ทรงจัดเป็น ๒ แผนก คือ เป็นวิทยาลัยสำหรับเล่าเรียนพระปรียัติธรรมชั้นสูง และเป็นโรงเรียนสอนภาษาไทยและความรู้ต่าง ๆ ตามหลักสูตรของมหามกุฏราชวิทยาลัย ทรงนำระบบการสอบแบบใหม่เข้ามาทดลองใช้ ให้มีการสอบกวดเขียน

ใน พ.ศ. ๒๔๔๑ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริ ขยายการศึกษาทั่วราชอาณาจักร ทรงอาราธนาสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ให้ทรงรับภาระ อำนวยการศึกษาให้พระสงฆ์ สั่งสอนกุลบุตรให้มีความรู้และมีความประพฤติดี สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงเป็นผู้อำนวยการจัดการศึกษาหัวเมืองที่มีพระปรีชาสามารถ ทรงทำให้ การศึกษาเล่าเรียนของชาวสยามแพร่หลายไปทั่วพระราชอาณาจักร ดังจะเห็นได้จาก ประกาศใช้พระราชบัญญัติจัดการปกครองคณะสงฆ์ลงวันที่ ๑๔ กรกฎาคม รตนโกสินทรศก ๑๒๑^๑ ในข้อความตอนหนึ่งว่า "มีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้าฯ ให้ประกาศทราบทั่วกันว่า ค่ายเมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๑๗ ได้โปรดให้พระราชอาคณหลายรูปออกไปจัดการศึกษาตาม อารามในหัวเมือง แลได้ทรงอาราธนาพระเจ้านั่งงยาเฮอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ที่สมเด็จพระราชาคณะเจ้าคณะใหญ่ให้ทรงรับภาระธุระอำนวยการนั้นในฝ่ายคณะ แลได้โปรดให้ พระเจ้านั่งงยาเฮอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพทรงรับหน้าที่อุทธรณ์การนั้นในส่วนเจ้าหน้าที่ พนักงานฝ่ายฆราวาส ความแจ้งอยู่ในประกาศการเล่าเรียนในหัวเมือง ซึ่งได้ออกเมื่อวันที่ ๑๐ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๗ นั้นแล้ว

พระสงฆ์เถรานุเถระ และเจ้าพนักงานในฝ่ายฆราวาสได้ช่วยกันจัดแลอำนาจ
การตามพระราชดำรัสด้วยความสามารถและอุตสาหะอันเป็นที่พอพระราชหฤทัย ได้เห็นผล
ความเจริญในการเล่าเรียน ตลอดจนความเรียบร้อยในการปกครองสังฆมณฑลขึ้นโดยลำดับ
มาจนบัดนี้”^๑

ใน พ.ศ. ๒๔๕๔ ทรงรับสถาปนาเลื่อนพระอิสริยยศเป็นกรมหลวงวิสุทธิภาพ
วโรรสในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. ๒๔๕๓ ทรงรับสถาปนาขึ้นเป็น
องค์สกลมหาสังฆปริณายกที่เรียกทั่วไปว่าสมเด็จพระสังฆราช แต่โดยที่ทรงเป็นพระราชโอรส
จึงทรงสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระมหาสมณะ นับเป็นสมเด็จพระสังฆราชองค์ที่ ๑๐ แห่งกรุง
รัตนโกสินทร์ และทรงได้รับสถาปนาเลื่อนพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ต่อมา พ.ศ. ๒๔๖๔ ได้รับสถาปนาเปลี่ยนคำนำหน้าพระนามเป็น
สมเด็จพระมหาสมณเจ้าเป็นพระราชอุปัชยาจารย์ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้า
อยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงจัดการศึกษาของภิกษุสามเณรทั้งในด้านการเรียน
การสอน ทรงปรับปรุงหลักสูตร และนิพนธ์ตำราเรียนไว้มากมาย ในปัจจุบันหนังสือที่พระองค์
ทรงนิพนธ์ขึ้นก็ยังใช้เป็นแบบเรียนอยู่ พระองค์ทรงเป็นประธานในการสวดและการตรวจ
อย่างใกล้ชิด จนกระทั่งระหว่าง พ.ศ. ๒๔๖๒ - ๒๔๖๓ ทรงประชวรพระโรคเรื้อรังภายใน
ไม่สามารถจะทรงอำนวยการศึกษาพระปริยัติธรรม จึงทรงมอบให้ผู้อื่นจัดแต่หลักสูตร
หลักการวิธีสอบก็ยังไม่เปลี่ยนแปลง นับว่าการศึกษาเล่าเรียนของฝ่ายสงฆ์เจริญก้าวหน้า
ดังปรากฏในปัจจุบันนี้ ก็ด้วยพระวิริยะอุตสาหะของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ในวันที่ ๒
สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๔ ได้สิ้นพระชนม์ด้วยพระอาการสงบ ทรงมีพระชนมายุ ๖๒ พรรษา
ทรงครองวัดบวรนิเวศนาน ๒๕ ปี และทรงดำรงตำแหน่งสกลมหาสังฆปริณายกได้ ๑๒ ปี
พระมหากรุณาธิคุณของพระองค์ที่มีแก่ประเทศชาติและอนุชนรุ่นหลังมีนานาประการ ทางด้าน
ศาสนาทรงเปลี่ยนแปลงวิธีระเบียบการศึกษา และการสอบไล่ให้ง่ายและสะดวก ทรงแต่ง

๑ ราชกิจจานุเบกษา ประจำเดือนกรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๑ เล่ม ๑๔ หน้า ๒

ตำราทั้งธรรมเนียมทั้งวินัย ทรงวางระเบียบการปกครองคณะสงฆ์ เสด็จออกไปตรวจการณการคณะสงฆ์ ทรงวางแนวทางการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ด้านการศึกษาของชาติทรงเป็นผู้อำนวยการให้พระภิกษุสงฆ์ไปอำนวยการจัดการศึกษาในมณฑลต่าง ๆ ทรงริเริ่มจัดตั้งโรงเรียนสอนหนังสือไทยขึ้นที่วัดบวรนิเวศวิหาร ด้านงานนิพนธ์มีหลายประเภท แผนกภาษาไทยมีประเภทแบบเรียน ประเภทพระธรรมเทศนา ประเภทพระวิจารณ์ แผนกภาษาบาลี ทรงชำระ ทรงแปล ทรงวรรณนา และทรงนิพนธ์ไว้มากมาย พระจริยาวัตรของพระองค์ที่บำเพ็ญประโยชน์แก่พระศาสนาและประเทศชาตินั้นสม เป็นปูชนียบุคคลที่ควรเคารพบูชาของชาติไทย และสมกับมีผู้ถวายพระนามพระองค์ว่า "พระองค์ผู้ทรงประสิทธิ์ประสาทความเจริญแห่งวิชาการทางพระพุทธศาสนา"

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ทรงกำพร้าพระมารดาตั้งแต่พระชนมายุได้

๑ พรรษาครั้งแรก เสด็จไปขอพระองค์เป็นผู้เลี้ยง ต่อมาทรงประชวรรอดแอดจึงต้องเสด็จไปอยู่กับชวรายายที่หึงรักและเอาใจใส่พระองค์เป็นอย่างดี จนกระทั่งพระองค์ทรงผนวชแล้วก็ยังอุปฐากพระองค์ราบจนชวรายายสิ้นชีวิต แต่ถึงแม้จะทรงกำพร้าพระมารดาพระองค์ก็ได้รับความรักและความอบอุ่นจากราชบิดาซึ่งทรงให้ความรักแก่พระราชโอรสธิดาทุกพระองค์ดังที่สมเด็จพระยามหาราชราชนาถาพได้ตรัสเล่าในหนังสือความทรงจำว่า "ข้างฝ่ายพระราชโอรสธิดาทั้งปวงก็รู้สึกกันมาแต่ยังทรงพระเยาว์จนเติบโตใหญ่ทุกพระองค์ว่าความรักลูกแล้วจะหาผู้ใดที่รักยิ่งกว่าลูกระหม่อมเห็นจะไม่มี เพราะฉะนั้นความรักลูกระหม่อมจึงตรึงอยู่ในพระหฤทัยด้วยกันทั้งนั้น"^๑ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าได้ทรงนิพนธ์เล่าถึงความรักพระโอรสธิดาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในหนังสือพระประวัติตรัสเล่าว่า

"แม้เราเป็นผู้กำพร้าแม่ แต่เราได้ธัสสาสะคือความอุ้มใจในลูกระหม่อมของเรา ท่านทรงทำกับพวกเราโดยฉันท์กับลูก ไม่ทรงทำพระยศพระอย่างโดยฐานเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ที่ห่างเหินจากพระเจ้าลูกยาเธอขึ้นพระองค์เจ้าหรือพูดตามคำสามัญว่า ลูกเมียน้อย

๑ สมเด็จพระยามหาราชราชนาถาพ, ความทรงจำ (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๔๔๔) หน้า ๖๔

เวลาเสวยพวกเรานั่งล้อมอยู่ใกล้โต๊ะเสวย คอยเสียนเครื่อง ไม่น่าใจหุดของกำลังเสวยก็มี
เสด็จไปข้างไหนก็พรวดเสด็จ ถ้าเสด็จโดยพระราชยานก็ทรงรับขึ้นพระราชยาน ที่ยังเล็ก
โปรดให้นั่งบนพระเพลาข้าง ซอกพระประสูติก้น ที่เขื่องโปรดให้นั่งหน้าพระเพลา เราจำ
ได้ว่า เมื่อครั้งโสกันต์พี่พิภพศรีพิมลพรรณที่เมืองเพชรบุรี วันหนึ่งเราตามเสด็จลงจากเขา
มาไหวสรวรยไปรับกระบวนแห่ไม้พัน แม่หม่อมไปตักกลางทางสอนให้เราทูลขอให้ทรงรับ
ท่านให้หยุดพระราชยานรับเราขึ้นด้วย ประทับที่ไหนพวกเราก็นั่งล้อมเบื้องพระปฤษฎางค์"^๑

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้รับความรักจากพระราชบิดาเพียง ๘ ปี

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็สวรรคต พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ได้ขึ้นครองราชย์สืบต่อมา ฐานะพระเจ้าลูกยาเธอ ก็เปลี่ยนไปเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ
การแสดงออกของคนใกล้ชิดก็เปลี่ยนไปด้วย "เมื่อเป็นพระเจ้าลูกเธอจะไปไหนมีแต่คนอุ้มชู
ดูแล ฟังห้ามมิให้ชุกจนจนเมื่ออยู่ แต่พอเปลี่ยนเป็นพระเจ้าน้องยาเธอถึงไม่มีใครดูหมิ่นก็ไม่มี
ใครเอาใจใส่เอื้อ เพื่อเหมือนแต่ก่อน"^๒ คนที่แสดงอาการเคารพนับถือและฝากตัวก็จืดจาง
ไป การเปลี่ยนแปลงเหล่านี้สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงเล่าว่า

"...ความเปลี่ยนแปลงแห่งความเป็นไปของพวกเขา เราตามสมัยนี้ไม่เป็นเปล่า
ประโยชน์เสียทีเดียว กลับให้ประโยชน์แก่เราในภายหลังอีก ทำให้พวกเราสังเวชคิดถึงตัว
ไม่มีทางกำเริบหรือแม้เพียงทอดธุระจากการแสวงหาความรู้ ได้เปรียบเจ้านายในรัชกาล
ที่ ๓ ที่โดยมากกลับพระองค์ไม้พันเพราะ เวลาล่วงไปเสียมากแล้ว พวกเรายังมีช่องพอที่จะทำ
ตนให้เป็นคุณภายนะสำหรับรองรับราชการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรง
วางลงไป สมัยที่พวกเรามาถึงเข้าบัดนั้น ช่างเป็นคราวที่พวกเจ้านายตกต่ำนี้กระไร แต่
พวกเราเล็กนาก็ไม่รู้ลึกซึ้งซึ่งก็มากนัก แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ที่ทรงพระเจริญกว่าคงจะทรงรู้สึกฝังในพระราชหฤทัยเป็นหนักหนา จึงทรงทำนุบำรุงพวก
เรามาตั้งแต่ยังเยาว์ ให้ได้รับศึกษาและฝึกหัดในทางที่สมควรแก่สมัย..."^๓

๑ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, "พระประวัติศรีเสด็จ"
พระราชประวัติรัชกาลที่ ๕: ก่อนเสวยราชย์ (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๔)
หน้า ๑๗๘-๑๗๙

๒ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ความทรงจำ, หน้า ๓๕๑

๓ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, "พระประวัติศรีเสด็จ", หน้า ๑๗๒-๑๗๓



ด้านการศึกษา

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ทรงศึกษาอักษรสมัย และความรู้อื่น ๆ แบบโบราณ แต่ก็ได้ทรงศึกษาภาษาอังกฤษและวิชาการสมัยใหม่ต่าง ๆ ตามพระราชนิยมแห่งพระบรมชนกนาถของพระองค์ ทรงได้รับการศึกษาดั้งแรกในสำนักของท่านนักษิณาทระศรีโรจน์ พระองค์ทรงเรียกว่าคุณยายนง "เป็นผู้มีใจดี มีอัชฌาสัยเยือกเย็น ไม่ดู น่ารัก น่านับถือ เป็นผู้มีส่วนไม่กล้าบงกช้ำให้เสียความวางใจ"^๑ การเรียนครั้งนี้เพียงแต่หัดอ่านเท่านั้น นับว่าเป็นความรู้เพียงเล็กน้อยเท่านั้น แต่พระองค์ก็ได้รับคุณสมบัตินี้สำคัญจากคุณยายนง คือ "รู้จักสมัครทำตามคำของครู เป็นเหตุไม่ต้องถูกเคี่ยวเข็ญ ถูกตี เพราะการเล่าเรียนเลย เรียนในสำนักครูผู้ใดครูผู้นั้นรักทุกครวมา ครั้นเราเป็นครูเขาขึ้นเอง เราก็ไม่ชอบดู แม้ปกติของเรามีโทษะเป็นเจ้าเรือน"^๒ ต่อมาได้เรียนภาษามคธหรือหนังสือขอมกับพระยาปริยัติธรรมธาดา(เปี่ยม) ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้เป็นพระอาจารย์พระเจ้าลูกเธอ นับตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การเรียนภาษามคธในสมัยนั้นให้ฝึกหัดอ่านหนังสือขอมให้ออกก่อนแล้วจึงเริ่มเรียนไวยากรณ์จนจบต่อไปให้แปลกัมภีร์ธรรมบท คืออรรถกถาธรรมบท เป็นการเรียนที่ต้องใช้เวลาอย่างมากจึงจะมีความรู้ดี

เมื่อเสด็จไปประทับอยู่ที่ตำหนักเสด็จป่า (กรมหลวงวรเสฐสุตา) เป็นครั้งคราว ได้ทรงเรียนหนังสือไทย หัดอ่านโคลงและกลบทต่าง ๆ ตลอดจนเรียนเลขและเรียนดูดาวจากเสด็จป่าที่ "ทรงนิยมในทางทรงหนังสือธรรม ตำนาน และเรื่องของจีนตกริ"^๓

๑ เรื่องเดียวกัน หน้า ๑๓๖

๒ เรื่องเดียวกัน หน้า ๑๓๖

๓ เรื่องเดียวกัน หน้า ๑๔๕

หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จกลับจากประเทศอินเดียในปี พ.ศ. ๒๔๑๕ โปรดฯ ให้ตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษขึ้นที่ตึกแถวริมประตูพินาศยศรี (ซึ่งเป็นสำนักงานพระคลังข้างที่อยู่นี้) มีนายฟรานซิส บอร์ชแปตเตอร์สันเป็นครู ในตอนเช้าโปรดฯ ให้สอนพระเจ้าน้องยาเธอชั้นใหญ่ที่ยังไม่มีตำแหน่งราชการ พระเจ้าน้องยาเธอชั้นกลาง ชั้นเล็ก และหม่อมเจ้า ตอนบ่ายสอนนายร้อยทหารมหาดเล็ก ในระยะที่ตั้งโรงเรียนมีนักเรียนประมาณ ๕๐ คน ต่อมาจำนวนลดลงเรื่อย ๆ เพราะผู้เรียนต้องออกไปรับราชการบ้าง ไปวชและเรียนวิชาอื่นบ้าง ในปี พ.ศ. ๒๔๑๗ เหลือนักเรียนเพียง ๕ พระองค์ และสุดท้ายเหลือเพียง ๒ พระองค์ คือ พระองค์เจ้ามยุชนาคมานพ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส) และพระองค์เจ้าดิศวรกุมาร (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจันทราธิบาล) กลางปี พ.ศ. ๒๔๑๗ อาจารย์แปตเตอร์สันหมดสัญญาที่ได้ทำไว้กับเมืองไทย โรงเรียนสอนภาษาอังกฤษก็ปิดการสอน อาจารย์แปตเตอร์สันก็กลับประเทศอังกฤษ อาจารย์แปตเตอร์สันสอนภาษาอังกฤษเป็นเวลา ๓ ปีพอดี แม้ว่าจะเป็นเวลาเพียงเล็กน้อย แต่ผลที่ได้รับเท่ากับอาจารย์แปตเตอร์สันได้วางรากฐานอันเป็นพื้นฐานสำคัญสำหรับการศึกษารัฐบาลอังกฤษเป็นอย่างดีเยี่ยม เพราะเจ้านายที่ได้รับการศึกษาจากอาจารย์แปตเตอร์สันได้ใช้พื้นฐานนั้นมาทรงศึกษาเพิ่มเติมเองจนกระทั่งมีความสามารถภาษาอังกฤษเป็นอย่างดี และทำคุณประโยชน์ให้แก่ชาติบ้านเมืองอย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ทรงนำความรู้ภาษาอังกฤษมาใช้ในด้านการจัดการศึกษาและการนิพนธ์หนังสือต่าง ๆ อย่างมาก นับว่าอาจารย์แปตเตอร์สันเป็นบุคคลหนึ่งที่มีบทบาทต่อแนวความคิดในการจัดการศึกษาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เพราะนอกจากเรียนภาษาอังกฤษกับอาจารย์แปตเตอร์สันในภาคเช้าแล้ว ในตอนกลางวันได้อยู่เสวยอาหารร่วมกับอาจารย์ และในตอนบ่ายก็ได้เรียนภาษาอังกฤษต่ออีก สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ จึงทรงได้รับความสนิถสนมจากอาจารย์และไม่เพียงแต่ได้เรียนภาษาอังกฤษเท่านั้น ยังได้รับความรู้ในเรื่องการเมืองและเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในต่างประเทศ เช่น เยอรมันรบกับฝรั่งเศส การเปลี่ยนแปลงการปกครองของฝรั่งเศสจากราชธิปไตยกลายเป็นประชาธิปไตย เป็นต้น จึงกล่าวได้ว่าอาจารย์แปตเตอร์สัน

มีส่วนช่วยให้เกิดแนวคิดในการจัดการศึกษาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ที่เปลี่ยนจากการศึกษาแบบโบราณมาสู่การศึกษาสมัยใหม่ จึงขอนำเรื่องเกี่ยวกับอาจารย์แปดเตอร์สัน มาเล่าดังต่อไปนี้

อาจารย์แปดเตอร์สันเป็นชาวอังกฤษ มีรูปร่างสันหัด ปล่อยหนวดเครายาว รุงรัง เมื่อมาเมืองไทยขณะนั้นอายุประมาณ ๓๐ ปี เป็นคนเคร่งครัดต่อระเบียบ ขณะที่สอนจึงค่อนข้างกวดขันเรื่องระเบียบวินัยมาก มีการลงโทษนักเรียนที่ไม่สนใจเรียน ดังเช่น สมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงราชานุภาพทรงพระนิพนธ์ในเรื่องความทรงจำไว้ว่า "ฉันไปผูกขมเรียงแก่เพื่อนนักเรียน เมื่อกำลังเรียนอยู่ด้วยกัน ครูจับได้แล้วลงโทษอย่างฝรั่ง เอาตัวขึ้นยืนบนเก้าอี้ตั้งประจานไว้ที่มุมห้องเรียนสัก ๑๕ นาที ... เพื่อนักเรียนถูกครูเอาไม้บันทัดตีฝ่ามือลงโทษ เจ็บจนหน้ามือ ๒ คน"

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงเล่าถึงอาจารย์แปดเตอร์สันไว้ว่า "...ครูพูดไทยไม่ได้ สอนอย่างฝรั่ง เจ็บ หนังสือเรียนใช้แบบฝรั่ง ที่สุดจนแผนที่ใช้แผนที่ยุโรปสำหรับสอน เรารู้จักแผนที่ของเมืองฝรั่งก่อนเมืองไทยเราเอง หัดพูด หัดอ่าน แนะนำให้เข้าใจความเอาเอง ไม่ให้หัดให้แปล แต่พวกเรา ก็พยายามเข้าใจความได้ถึงพงศาวดารอังกฤษ สิ่งที่เราเข้าใจไม่ได้คือไวยากรณ์ คัดเลข ก็ใช้มาตราอังกฤษ แต่เราทำเลขไทยเป็นมาแล้ว เราคงรู้จักมาตราไทยมาก่อน แต่ผู้อื่นที่รู้จักมาตราอังกฤษก่อนมีบ้างกระมัง แต่ความรู้เหล่านี้มาช่วยเราเมื่อใดแล้ว ให้รู้จักเอามาใช้ในทางข้างไทยเรา ด้วยไม่หัดต้องเรียนใหม่ เราได้รู้นิสัยของฝรั่งจากหนังสือเรียนดีกว่า เรียนแบบที่เขาจัดสำหรับคนไทยในภายหลัง เป็นการเหมาะแก่เราผู้ไม่มีช่องทางจะไปเรียนที่เมืองฝรั่ง...ครูของเราแก่เป็นฝรั่ง แก่ตั้งตัวแก่เป็นครูเต็มที พวกเราต้องรู้จักฟังบังคับ ได้คุณสมบัติเพิ่มขึ้นอีกประการหนึ่ง แต่เฉพาะเราคุณครูนุกทำพื้นมาดีแล้วไม่หัดลำบาก เรากับกรมพระตำรงราชานุภาพเป็นผู้ที่ครูชอบใจ

เอาไว้กินอาหารกลางวันด้วยกันแล้วให้เรียนเวลาบ่ายอีกด้วย ครูชกนាំให้รู้จักกับฝรั่งอื่น
ผู้เป็นเพื่อน ผลที่ได้จากเรียนภาษาอังกฤษนอกจากกล่าวแล้ว เขียนหนังสือและแต่งหนังสือ
เป็น ในการเรียนต้องคัดลายมือและเขียนตามคำบอก พวกเราก็มาร่วมเอามาใช้ในภาษาไทย
เขียนจดหมายถึงกันและกันบ้าง แปลเรื่องฝรั่งบ้าง จดบันทึกเรื่องอย่างอื่นบ้าง เขียนขึ้นไป
ตามอายุจนถึงแต่งจดหมายเหตุนายการ ที่ได้รับพระราชทานพระราชดำรัสแนะนำในทาง
ราชการโดยลำดับ"^๑

เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้ามีพระชันษาได้ ๑๔ ปีก็ทรงผนวชเป็นสามเณร
มีสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ (เมื่อครั้งยังเป็นกรมหมื่นปวริ่งศรี
สุริยพันธุ์) เป็นพระอุปัชฌาย์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ จึงได้รับการอบรมสั่งสอนทางด้าน
พุทธศาสนา และเรื่องโบราณต่าง ๆ จากพระอุปัชฌาย์ ยิ่งในระยะเวลาหลังที่สมเด็จพระมหา
สมณเจ้าฯ มีพระชันษาได้ ๑๗ ปีได้ทรงใกล้ชิดกับพระอุปัชฌาย์ พระองค์ก็หันมาสนพระทัยใน
ด้านโคลง โหราศาสตร์ และธรรมตามพระอุปัชฌาย์ ด้านโคลงนั้นพระองค์ทรงศึกษาเอง
ส่วนโหราศาสตร์พระองค์ทรงเรียนกับขุนเทพยากรณ์ (ศักดิ์) และครูเปีย (ในขณะนั้นบวช เป็นพระ
ครูปลัดสุวัฒนสุตคุณ ที่วัดราชประดิษฐ์) การสอนโหราศาสตร์ในสมัยนั้นเข้าใจยากและไม่มี
การจัดลำดับเนื้อเรื่องผู้เรียนต้องเข้าใจเอง จากการสอนด้วยวิธีนี้ทำให้พระองค์ได้ข้อคิดว่า
การสอนทุกอย่างแม้การสอนพระพุทธศาสนาก็ต้องมีการจัดลำดับ เรื่องจากง่ายไปหายาก
ดังคำนำเรื่องอรรถศาสตร์ที่ ๑-๒-๓ ว่า

"ความประสงค์เป็นเหตุจรรยาหนังสือเรื่องนี้ขึ้น มีดังนี้ จะเก็บคำสอนใน
พระพุทธศาสนารวมเป็นหมวด ๆ เรียงลำดับตั้งแต่ขั้นต่ำขึ้นไปหาชั้นสูง ตั้งแต่ขั้นต้นขึ้นไป
ไปหาชั้นลึก เพื่อจะให้เห็นว่าพระพุทธศาสนาเป็นอนุพุทธปฏิบัติ คือประพฤติกายเขียนขึ้นไปโดย
ลำดับ เช่น แสดงศีล สมาธิ ปัญญา ไว้เป็นตัวอย่าง ด้วยหมายจะให้ เป็นประโยชน์แก่คน

๑ มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย, พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
หน้า ๑๔-๑๕

สนใจในทางนี้ ผู้ศึกษาจะได้เข้าใจง่ายว่า พระพุทธศาสนาถ่อมลึกโดยลำดับกันอย่างไร ผู้ปฏิบัติจะได้ถือเป็นบรรทัด เขยิบความปฏิบัติของตนให้สูงขึ้นทุกที เมื่อเป็นเช่นนี้ พระพุทธศาสนาจักยังประโยชน์ให้สำเร็จแก่คนทั้งหลายตามจุดประสงค์ การสอนพระพุทธศาสนาของเรา ยังไม่ได้จัดลำดับ ยังจับเอาโน่นบ้าง นี่บ้างมาสอน แม้คนฟัง ฟังโน่นบ้างนี่บ้าง เข้าใจมาก เข้าใจลงสันนิษฐานได้ ข้าพเจ้าเองก็รับว่าเป็นเช่นนั้น ไม่ใช่แต่การสอนศาสนา สอนวิชา อื่นก็ออกจะเป็นเช่นนั้น เช่นจะเรียนโหราศาสตร์ ครูหัดให้ทำปฏิทินก่อน ไม่ได้อธิบายว่า ปฏิทินนั้นคืออะไร เป็นแค่สอนให้ทำไปเท่านั้น ไม่ต้องรู้ว่าความเดินและหันเวียนของโลก เนื่องกับพระอาทิตย์เป็นอย่างไร เทียบกับดาวเคราะห์อื่นเป็นอย่างไร เมื่อมีหนังสือแสดง ศาสนาถ่อมลึกขึ้นไปโดยลำดับ ความสะทกสะท้านแก่คน เรียนและคนปฏิบัติขึ้นมา...”^๑

ต่อมาเมื่อพระองค์ทรงศึกษาธรรมด้วยการฟังพระอุปัชฌาย์ศรีสเลา และอ่านหนังสือธรรม ซึ่งในขณะนั้นสมเด็จพระวันรัต (พุทธสิริ) วัดโสมนัสวิหาร เริ่มพิมพ์หนังสือธรรม ที่เป็นสำนวนง่าย ๆ สอนคนสามัญแจก จึงเด็กเรียนโหราศาสตร์และศึกษาธรรมเพิ่มขึ้น จนกระทั่งวันหนึ่งพระองค์ถูกกรมพระ เทเวธวงศ์ วิจารณ์การทรงล้อว่า เป็นผู้เข้าวัดต่อหน้าพระที่นั่ง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงขอให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ผนวชและ ทรงปฏิญาณว่าถ้าผนวชครบ ๓ พรรษาจะตั้งเป็นต่างกรม

ธรรมที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงพอพระทัยมากคือกาลามสูตรที่สอนไม่ให้ เชื่ออย่างมงายให้ใช้ความคิดไตร่ตรองของตนเองเป็นที่ตั้ง พระองค์ได้นำธรรมข้อนี้มาใช้เสมอ แม้ในการนิพนธ์หนังสือพระองค์ก็ทรงเขียนแนะนำให้คนรู้จัก เลือกเชื่อในสิ่งที่ถูกต้อง ก่อนจะเชื่อก็ควรมีหลักฐานอ้างอิง ถึงแม้มีหลักฐานก็ยังคงใช้ความคิดพิจารณาอย่างรอบคอบ

ในวันที่ ๒๗ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๔๒๒ พระองค์ก็ผนวชเป็นพระภิกษุโดยมี สมเด็จพระยาพราหมณ์เป็นพระอุปัชฌาย์ พระจันทร์โลจระ (จันทร์รังสี) วัดมกุฏกษัตริย์ เป็นกรรมวาจาจารย์ ซึ่งภายหลังได้เป็นพระอุปัชฌาย์ในคราวทรงทำทัฬหีกรรม และเป็น

๑ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ธรรมคดี, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย ๒๕๑๔) หน้า ๔๔

เจ้าคุณอาจารย์ เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เสด็จไปประทับที่วัดมกุฏกษัตริย์เป็นเวลา ๒ ปี ๒ เดือน

พระจันทร์โคจรฤกษ์เป็นพระที่ปฏิบัติเคร่งครัด มีใจเยือกเย็น ใจดี เอื้อเฟื้อ เพื่อแม่ เมื่อสอนผู้อื่นอย่างใด ท่านก็ปฏิบัติอย่างนั้น เมื่อพระปฏิบัติผิดก็จะ "ชี้ให้ผู้ผิดเห็นเอง ทำอย่างที่เราบอกขัวไม่ข้าน้ำไม่ขุ่น"^๑

ในการที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้เสด็จประทับที่วัดมกุฏกษัตริย์มีประโยชน์ ต่อพระองค์ในด้านการปกครองคณะสงฆ์เป็นอย่างมาก ดังที่พระองค์ทรงสรุปประโยชน์ไว้ในหนังสือพระประวัติครุฑเกล้า ดังนี้

๑. ได้รู้ความเป็นไปของคณะธรรมยุตกว้างขวางออกไป
๒. ได้รับอุปถัมภ์ของ เจ้าคุณอาจารย์ เป็นทางตั้งตัว เป็นหลักต่อไปข้างหน้า
๓. ได้ความรู้มคธภาษาดีขึ้น
๔. ได้ช่วงเฟื่องจะ เข้าสนทนากับสำนักวัดโสมนัสวิหาร
๕. บรรเทาความตื่นเต้นในธรรมลงได้ หรือพูดอีกโวหารหนึ่งว่าทำตนให้เข้าทางที่ควรจะเป็นได้^๒

หลังจากที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เสด็จกลับมาประทับอยู่ที่วัดบวรนิเวศแล้ว พระองค์ก็ยังคงเสด็จไปที่วัดมกุฏกษัตริย์อยู่เสมอและ "ได้ทรงสอนพระปริยัติธรรมที่พระตำหนัก ซึ่งเคยประทับในคณะกลาง ทราบว่าแบบเรียนบาลีไวยากรณ์ที่ใช้อยู่ในเวลานั้น ก็ทรงแต่งขึ้นทดลองสอนมาแต่ครั้งนั้น"^๓ พระองค์ทรงนับถือพระจันทร์โคจรฤกษ์เป็นพระอาจารย์

๑ มุณีภิรมหามกุฏราชวิทยาลัย, พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส หน้า ๕๖

๒ เรื่องเดียวกัน หน้า ๗๑-๗๒

๓ วัดมกุฏกษัตริยาราม, ประวัติวัดมกุฏกษัตริยาราม ราชวรวิหาร, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๑๑) หน้า ๕๔

ของพระองค์ตลอดมา เมื่อพระจันทร์โคจรครบเมษภภาพ พระองค์ก็รับภาระ เรื่องศพของท่านตลอด "พระเถระผู้ใหญ่เล่าว่า ก่อนจะเมานั้น เขาจุดเนื้อหนึ่งลงในอ่างน้ำ เหลือบางส่วนหนึ่ง เอากระดูกไว้เผาส่วนหนึ่ง สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงเห็นว่ากระดูกนี้จะมีอานิสงส์ให้ไปช่วยหนึ่งจึงใช้พระหัตถ์ลงความหาในอ่างนั้นด้วยพระองค์เอง จนได้มาโดยปราศจากความรังเกียจ"^๑ หลังจากนั้นก็ให้ช่างปั้นรูปเหมือนหล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ไว้ที่พระตำหนักเดิม เมื่อเข้าพรรษาได้ ๑ วันจะเสด็จไปสักการะทุกปีเหมือนที่ท่านยังมีชีวิตอยู่ นอกจากนั้นยังให้ลูกศิษย์ของพระองค์ที่วัดบวรนิเวศวิหารไปถวายสักการะพระอาจารย์ของพระองค์ด้วย และถือเป็นธรรมเนียมปฏิบัติมาจนกระทั่งทุกวันนี้

การรับราชการในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ มีฐานะเป็นพระเจ้าน้องยาเธอของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในขณะที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชสมบัตินั้น พระองค์ไม่มีพระเจ้าลูกเธอที่เจริญวัย จึงทรงใช้พระเจ้าน้องยาเธออยู่เสมอ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ก็เป็นผู้หนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้บ่อย เป็นประจำ บางครั้งได้ตามเสด็จหัวเมืองต่าง ๆ หน้าที่ประจำของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เมื่อยังทรงพระเยาว์ คือ เชิญที่บพระมหาสังข์ตามเสด็จในวันสมโภชสามวัน และสมโภชเดือนพระเจ้าลูกเธอประสูติใหม่

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นยุคจักรวรรดินิยม ประเทศทางแถบยุโรปยึดครองแผ่นดินในเอเชีย ดังนั้นจึงต้องมีการปรับปรุงประเทศหลายด้าน เพื่อให้ทัดเทียมกับอารยประเทศ และป้องกันการรุกรานของพวกจักรวรรดินิยม วัฒนธรรมไทยได้เริ่มเปลี่ยนแปลงไป เพราะเหตุว่าเราต้องรับวัฒนธรรมของต่างประเทศเข้ามา การแต่งกาย ขนบธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ ก็เริ่มเปลี่ยนแปลง เช่น การเข้าเฝ้า

ก็เลิกหมอบคลาน เปลี่ยนเป็นการยืนค้ำบั้น การแต่งกายก็ใช้เสื้อผ้าแบบฝรั่ง สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงเล่าว่า "...ครั้งแรกแต่งตัวใช้เสื้ออย่างฝรั่งชิ้นใหม่ พวกผู้ชาย เรากับสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัติวงศ์ ได้รับพระราชทานเครื่องแต่งตัวก่อน"

เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ มีพระชันษาได้ ๑๘ ปีก็ได้เข้ารับราชการประจำในกรมราชเลขา มีหน้าที่เป็นราชเลขานุการในทางอรรถคดี รวบรวมอรรถคดีของทุกกรมในแต่ละเดือนว่ามีคดีเกิดขึ้นใหม่กี่คดี ตัดสินเสร็จไปแล้วเท่าไร ยังค้างอยู่เท่าไร และรับฎีกาที่เรียงพระราชวินิจฉัยแล้วจากอธิบดีศาลฎีกา อ่านถวายในเวลาทรงพระราชธุระในทางนี้ ถ้าทรงโปรดตามนั้นถึงจะทรงลงพระนามาก็โดยข้างท้าย ไม่โปรดทรงแก้ไขด้วยการตรัสบอกให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เขียนใหม่แล้วลงพระนาม ก็ดลอกสำเนาไว้ ส่งต้นฉบับกลับไปยังอธิบดีศาลฎีกา สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงรับราชการในหน้าที่นี้ ๒ ปีเต็มโดยมิได้รับพระราชทานเงินเดือน แต่ก็ทรงตั้งพระทัยทำ เพราะมีความพอพระทัยในการที่ไม่ต้องการอยู่เฉย และทรงได้รับความสนิทมมจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การรับราชการครั้งนี้เท่ากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้เรียนรู้ในการตัดสินคดีความต่าง ๆ ซึ่งมีประโยชน์ต่อพระองค์ในภายหลัง เกี่ยวกับเรื่องการปกครองคณะสงฆ์ และการพิจารณาอธิกรณ์สงฆ์ ต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงสนพระทัยในทางธรรม จึงทรงสนิทมมและทรงใช้สอยในพระราชกิจต่าง ๆ มากยิ่งขึ้น เช่น เมื่อมีพระราชธุระถึงเสด็จพระอุปัชฌาย์ก็จะรับสั่งใช้สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เชิญพระกระแสรับสั่งมากราบทูลบ้าง เชิญพระราชหัตถ์เลขามาถวายบ้าง ในครั้งจะฉลองวัดนิเวศนธรรมประวัติ เกาะบางปะอินที่ทรงสร้างใหม่ โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทำหน้าที่เป็นผู้จัดการจาริกอักษระต่าง ๆ เป็นต้น หลังจากทีสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงผนวชแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ยังทรงขอให้

๑ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระประวัติครั้นแล้ว, หน้า ๑๘๔

ช่วยราชการต่าง ๆ เสมอ ดังจะเห็นได้จากพระราชหัตถเลขา ลายพระหัตถ์และหนังสือ
โต้ตอบต่าง ๆ ที่มีปรากฏอยู่มากมาย สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ก็ทรงช่วยราชการด้วยความ
เต็มใจ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงถือว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เป็นครูของพระองค์ในทางแนะนำราชการ ทั้งในขณะที่ทรงรับราชการอยู่ และหลังจากที่ท่าน
ทรงผนวชแล้ว สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ก็ยังได้รับพระราชทานคำแนะนำราชการทางด้าน
สงฆ์จากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แม้แต่พระธรรมเทศนาในพระราชพิธี
ต่าง ๆ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงตรวจและแก้ไข การตั้งมหาวิทยาลัยราช-
วิทยาลัยก็ขอพระบรมราชานุญาต

ในด้านการศึกษา เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราช-
ดำริจะขยายการศึกษาไปยังหัวเมืองในปี พ.ศ. ๒๔๔๑ พระองค์ก็ทรงมีพระราชหัตถเลขา
ปรึกษาสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ และทรงปรารภเกี่ยวกับเรื่องศีลธรรมของประชาชน ดัง
พระราชหัตถเลขาตอนหนึ่งว่า

"เรื่องการศึกษาขอให้ทรงช่วยคิดให้มาก ๆ จนถึงรากเง้าของการศึกษา
ในเมืองไทย อย่าตัดช่องไปแต่การข้างวัด อีกประการหนึ่งการสอนศาสนา
ในโรงเรียน ทั้งในกรุงและหัวเมืองจะต้องให้มีขึ้น ให้มีความวิตรกไปว่า
เด็กชั้นหลังจะห่างเหินศาสนาจนเป็นคนไม่มีธรรมในใจมากขึ้น เมื่อเป็น
เช่นนั้นจะถือว่าเหมือนอย่างทุกวันนี้ คนที่ไม่รู้อะไรก็มีมาก ต่อไปภายหน้า
ถ้าเป็นคนที่ได้เล่าเรียนคงจะประพฤติดูดีกว่าคนที่ไม่ได้เรียนนั้นหาถูกไม่
คนที่ไม่มีธรรมเป็นเครื่องกำเนินตามคงจะหันไปหาทางทุจริตโดยมาก
ถ้ารู้น้อยก็โกงไม่ค่อยคล่อง ถ้าโกงไม่สนิท ถ้ารู้มากก็โกงมากขึ้นแลโกง
พิสดารมากขึ้น การที่หัดให้รู้อ่านอักขรวิธีไม่เป็นเครื่องฝึกหัดให้คนดีแล

คนชั่ว เป็นแต่ได้วิธีที่สำหรับจะเรียนความดีความชั่วได้คล่องขึ้น จึงเห็นว่า ถ้ามีหนังสืออ่านสำหรับโรงเรียนที่บังคับให้โรงเรียนต้องสอนกัน แต่ให้เป็น อย่างใหม่ ๆ ที่คนจะเข้าใจง่าย ๆ และเป็นความประพฤติของคฤหัสถ์ชั้น ต่ำ ๆ ขึ้นได้ จะเป็นคุณประโยชน์มาก หนังสือเช่นนี้เสมออธิบายธรรมจักษุ ก็ยังสูงอยู่ ต้องให้เป็นหนังสือชาวบ้านมาก ๆ ขึ้นและระวังอย่าให้มีขีด และถ้ามีคำนำสำหรับครูสอบถาม เช่น ศิล ๕ ถามว่าอะไร เป็นองค์ที่ ๑ ที่ ๒ เป็นต้น ซึ่งให้เด็กต้องจำในใจ ในคำซึ่งเป็นหัวข้อเช่นนั้นได้จะเป็น การดี"^๑

ต่อมาสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ทรงนิพนธ์หนังสือเบญจศีล เบญจธรรม สำหรับใช้เป็นหนังสือสอนในโรงเรียนและหนังสือนวโกวาทสำหรับใช้เป็นเครื่องมือเรียน ธรรมวินัย ตามพระราชประสงค์ และหนังสือสองเล่มนี้เป็นที่ต่องพระราชหฤทัยในพระบาท สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงอ่าน ทรงพระราชทานความเห็นวิจารณ์และ แนะนำหนังสือเบญจศีล เบญจธรรม พระองค์ทรงดำเนนเกี่ยวกับศีลข้อห้าและคำพูดบางคำ ดังลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ถึงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อวันที่ ๔ มกราคม ร.ศ. ๑๒๑

"อาตมาภาพได้รับพระราชทานพระราชหัตถ์เลขาลงวันที่ ๒ เดือนนี้ พระราชทานกระแสพระราชดำริในเรื่อง เบญจศีลและ เบญจธรรมนั้น แล้ว พระเดชพระคุณหาที่สุดมิได้ พระราชชมดีในข้อกาเมสมิฉมาจาร ็นต้นนี้ อาตมาภาพยอมรับคำและจะแก้ตามนั้น แลคำว่าทราซึ่งที่ หนักเกินประมาณนั้นหาที่นึกไม่ ควรจะเป็นเบาเกิน ซึ่งของน้อยจึง จะเห็นเป็นหนักมาก ในข้อว่าด้วยโวหารหนักหาความไทยอยู่แล้ว

๑ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔) หน้า ๒

แต่ยังไม่ออก จึงได้ชักวิธีเขียนจดหมายในภาษาอังกฤษมากล่าว แต่ก็รู้สึก
 ขวางอยู่ ความประสงค์ของหนังสือฉบับนี้ก็คือจะทำสีทำให้เป็นข้อปฏิบัติ
 ที่ใช้ได้ตามที่สวดจะเป็นได้ เป็นเรื่องที่ถูกใจคน ผู้ที่อ่านพระบ้าง คฤหัสถ์
 บ้างได้ช่วยออกความเห็นกันด้วยความเต็มใจ เมื่อได้รับมติของผู้อ่าน
 ทั้งหลาย หนังสือนี้ได้แก้ไขขึ้นทุกที"^๑

เมื่อทรงแก้ไขหนังสือ เบญจศีลและ เบญจธรรม เรียบร้อยแล้ว สมเด็จพระมหา
 สมณเจ้าฯ ก็ได้นำหนังสือนี้ทูลเกล้าฯ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีพระราช-
 หัตถเลขาขอบพระทัยว่า

"อนึ่ง ที่ประทานหนังสือ เบญจศีลและ เบญจธรรมมานั้น ได้ตรวจดูซึ่งทรง
 แก้ไขใหม่เป็นที่เรียบร้อยตลอดแล้ว หนังสือนี้ได้ทราบข่าวว่าเป็นที่นิยม
 กันมาก ขอขอบพระทัยที่ได้ทรงเรียบเรียงหนังสือนี้ขึ้นให้ เป็นประโยชน์
 แก่พุทธศาสนิกชน แลบุตรหลานอันจะเกิดมาในภายหน้า ทั้งนี้ได้ทรง
 เคารพประทาน ซึ่งหม่อมฉันถือว่าเป็นเกียรติยศแก่ตัวหม่อมฉันมาก
 ฮิกโสศหนึ่งด้วย"^๒

สำหรับหนังสือนวโกวาท พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวิจารณ์
 ไว้ในพระราชหัตถเลขา วันที่ ๒๓ กรกฎาคม ร.ศ.๑๑๔ ว่า

"เห็นว่าตามทางที่เรียบเรียงไว้เดี๋ยวนี้น่าจะจริง แต่เป็นหัวข้อสำหรับ
 ที่จะจำ แลอาจารย์จะสอนได้แม่นยำดี จะเป็นของให้ประโยชน์แก่

๑ ก.จ.ช.ร.๔๕ : หน้า ๘๘ ปีกหนึ่ง พระสงฆ์และอาราม ร.ศ.๑๑๗-๑๒๔

๒ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระราชหัตถเลขาฝ่ายพระหัตถ์
 (กรุงเทพมหานคร: พุทธอุปลัมภ์การพิมพ์, ๒๕๑๔) หน้า ๗๔

พระบวชใหม่ แต่เป็นเครื่องดักเตือนใจ และลืมกำพวดของผู้ที่เคยฟังมาแล้ว
สังเกตดูในเวลาทีอ่าน เมื่อถึงหมวดใด ๆ ความระลึกก็แน่นได้ตลอดทุกครั้ง
เป็นเครื่องช่วยความจำ แต่ทว่าส่วนตัวหม่อมฉัน เองรู้สึกว่าคุณดกศัพท์จำยาก
กว่ายศัพท์ มิใช่จะให้ยศัพท์เลอะท้ำไป คือยกออย่างเช่น ออกศัญญ เป็นต้น
แต่ทีเป็นนึกรู้สึกว่าเห็นจะเป็นด้วยตัวไปบุกป่ามา เสียก่อน เมื่อออกทุ่งไม่แล
เห็นคันไม้ก็ดูเปล่าเปลี่ยวไป ถ้าเริ่มเขียนเดินทุ่งทีเดียว จำในภาษาไทย
เห็นจะง่ายกว่าดอกกระมัง ลงลึกขะถ้าจะท่องจำอันใด ตัวขอมจำง่ายกว่า
ตัวหนังสือไทย เป็นอย่าง เบนโร ชันเก่าเสียแล้ว แต่ขอมว่าวัดอื่น ๆ ใน
มหานิกาย ทีอยากจะให้สอนได้ด้วยนั้นจะไม่เป็นการง่าย ผู้รู้และจะสอนได้
คงจะมี แต่มักจะอยู่ในจำพวกเกียจคร้าน ในพวกทีหากว่าจะขยันกันน่ากลัวจะ
เหมือนนออกทุ่ง เห็นแต่ฟ้าครอบแผ่นดิน ไปไหนไม่ใคร่รอด”^๑

หลังจากนั้นสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ก็ได้ทรงแก้ไขหนังสือนวโกวาทใหม่
และเติมศัพท์ภาษามคธตามที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแนะนำ พระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชหัตถ์เลขาตอบเกี่ยวกับหนังสือนวโกวาทว่า
"ด้วยได้รับหนังสือที่ ๑๒๘ ส่งหนังสือนวโกวาทซึ่งพิมพ์ใหม่ ใค้อ่านตลอดแล้วบอกชื่อภาษามคธ
เสียเช่นนี้ ค่อยจำง่ายขึ้น..."^๒

จากข้อความที่กล่าวมานั้นมาแล้วข้างต้น พอสรุปได้ว่าผลงานในด้านการศึกษา
ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทั้งทางแนวความคิด วิชาการ ตลอดจนการนิพนธ์หนังสือต่าง ๆ
ส่วนหนึ่งได้รับพระราชทานคำแนะนำและแนวความคิดจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว

๑ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระราชหัตถ์เลขา-ลายพระหัตถ์
หน้า ๗๔

๒ เรื่องเดียวกัน หน้า ๗๖

เมื่อสังขารเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ คนทั้งหลายควรเห็นหลักของความจริง
ในข้อนี้ และควรแสวงหาทางที่จะทำให้หลุดพ้นจากความทุกข์ภัยสติปัญญาของตนเอง สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงนิพนธ์ไว้ในตอนหนึ่งว่า

"สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา
ใช้ตน เมื่อนั้นย่อมเหี่ยวหน่ายในทุกข์ ความเหี่ยวหน่ายนั้นแลเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์"^๑

ในสังคมปัจจุบันคนส่วนใหญ่จะมีทุกข์ เนื่องจากความยึดมั่น ถือมั่นในทรัพย์สิน
สมบัติ ลาภ ยศ สรรเสริญ มีการแก่งแย่งชิงดีกัน เมื่อมีการขัดแย้งกันหรือขัดผลประโยชน์
กันก็มักทำลายซึ่งกันและกัน การทำลายมีตั้งแต่ทำให้ทรัพย์สินสมบัติ ลาภ ยศ ของผู้อื่นเสียไป
ในที่สุดก็ถึงกับทำลายชีวิตดังที่มีข่าวในหนังสือพิมพ์อยู่เสมอ เขาเหล่านั้นหาคิดไม่ว่าสิ่งที่เขา
แสวงหาเหล่านั้นมีประโยชน์ต่อเขาก็ เฉพาะแต่ในขณะที่เขามีชีวิตอยู่เท่านั้น เมื่อตายไปก็ไม่สามารถ
นำสิ่งเหล่านั้นติดตัวไปได้ แม้แต่ร่างกายที่คนทั้งหลายคิดว่า เป็นของตนก็ยังทิ้งไว้ให้
เน่าเปื่อยกลายเป็นดินไป สิ่งที่เขาจะนำไปได้เมื่อตายก็คือกรรมดี หรือกรรมชั่วที่ได้ทำไว้
เท่านั้น กรรมเปรียบเหมือนเงาตามตัวที่ส่งผลไปในโลกหน้า สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรง
นิพนธ์ไว้ในธรรมคส์ว่า

"ควรทำความดีความงาม สังสมไว้เป็นดุจเสบียงไปสู้สัมปรากภ พญยอมเป็น
ที่พึ่งของสัตว์ทั้งหลายในปรโลก"^๒

พุทธศาสนิกชนควรภูมิใจที่ได้นับถือพระพุทธศาสนา เมื่อได้อ่านได้ฟังพระ-
สังฆจรรยาคำสั่งสอนของพระองค์แล้ว ก็ควรจะจดจำและพิจารณาถึงสังฆจรรยาเหล่านั้น เพื่อ
นำไปปฏิบัติให้เหมาะสมกับตนเอง ในการปฏิบัติธรรมขั้นแรกของพุทธศาสนิกชนนั้นก็คือ
การถือศีล สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงถือว่าศีลนั้น เป็นเหมือนกฎเกณฑ์ให้ผู้ประพฤติดี
ที่ยังไม่มั่นคงยึดถือ เป็นแนวทาง พระองค์ทรงเปรียบศีลเหมือนกับเส้นบรรทัดที่ขีดไว้สำหรับ
นักเรียนที่เริ่มฝึกเขียนหนังสือใหม่ให้เขียนหนังสือได้ตรง เมื่อเขียนได้ดีแล้วไม่มีเส้นบรรทัด
ก็เขียนให้ตรงได้ ดังที่พระองค์ทรงนิพนธ์ไว้ในคำนำหนังสือ เบญจศีลและเบญจธรรมว่า

๑ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระนิพนธ์ต่างเรื่อง,
(กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ชวนพิมพ์ ๒๔๑๔) หน้า ๖๗

"การตั้งใจประพจน์ตามบัญญัตินั้น ชื่อว่าศีล ๆ นั้น เป็นบันทัดำหรับให้คน
 ประพจน์ความดีได้คงที่ เปรียบเหมือนผู้แรกจะเขียนหนังสือต้องอาศัยเส้นบันทัดเป็นหลัก
 เขียนไปตามนั้น หนังสือที่เขียนจริงจะมีบันทัดอันตรง ถ้าหาไม้ตัวก็จะคดขึ้นคดลงดังงูเลื้อย
 เมื่อชำนาญแล้วก็เขียนไปได้ไม่ต้องมีบันทัดฝังใจ คนแรกจะประพจน์ความดีไม่ได้ก็อะไร
 เป็นหลัก ใจไม่มั่นคงอาจเอนเอียงลงหาทุจริต แม้เพราะโมหะครอบงำ เมื่อบำเพ็ญศีล
 ให้บริบูรณ์จนเป็นปกติมารยาทได้แล้วจึงจะประพจน์คุณธรรมอย่างอื่น ก็มักยั่งยืนไม่ผันแปร" ๑

คนเราเกิดมาไม่ว่าจะอยู่ในตระกูลสูงหรือตระกูลต่ำไม่สามารถเลือกเกิดได้
 ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับกรรมที่ทำไว้แต่ปางก่อน ชาตินตระกูลนั้นไม่สำคัญ ผู้เกิดในตระกูลต่ำสามารถที่
 จะเป็นที่นับถือของคนทั้งหลายได้ด้วยการประพจน์ตามพระธรรมคำสั่งสอนของพระบรมศาสดา
 ในทางตรงกันข้ามผู้เกิดในตระกูลสูง ถ้าไม่ประพจน์ธรรมให้เหมาะสมก็อาจทำให้ถึงการ
 วิบัติได้ ดังนั้นทุกคนจึงควรประพจน์ตนเป็นคนดี และทำตนให้เป็นประโยชน์แก่สังคมอย่าให้
 เสียชาติเกิด ทั้งนี้เพราะการมีชีวิตอยู่รอดเป็นของยาก ต้องอาศัยเหตุ ๒ ประการ คือ
 เหตุภายในได้แก่บุญกุศลหรือกรรมที่ทำไว้ในปางก่อน และเหตุภายนอกได้แก่การระวังรักษา
 ร่างกาย เหตุทั้งสองอย่างนี้จะต้องเป็นไปด้วยดี ถ้าบกพร่องอย่างใดอย่างหนึ่งทำให้ชีวิตไม่
 ยืนยาว สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้แสดงหลักข้อนี้ไว้ในพระธรรมเทศนา ประทานแก่
 นักเรียนราชนิเวศน์ ในคราวที่เสด็จเยี่ยมโรงเรียนวันที่ ๑๔ กรกฎาคม ๒๔๖๓ ตอนหนึ่งว่า

"ชีวิตจะยืนยาวไปได้ ก็เพราะเหตุอันประมาดมากำลังกล้า และได้ความ
 บริหารรักษาเป็นอย่างดี ปราศจากภัยอันตรายเกิดขึ้นฉัตรอนในระหว่าง ถึงเหตุอัน
 ประมาดมาจะมีกำลังกล้า แต่ความบริหารรักษาไม่มีอันตรายเกิดขึ้นฉัตรอนในระหว่าง
 ก็ยืนยาวไปไม่ได้ จำต้องดับไปในระหว่าง หรือหาอันตรายขัดขวางมิได้ แต่หากเหตุอัน

๑ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, แบบเรียนจรวิทยา เบญจศีลและเบญจธรรม,
 (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บำรุงกุศลกิจ ร.ศ. ๑๒๒) หน้า ๒

ประมวลมีกำลังอ่อน ชีวิตก็ยืนยาวไปไม่ได้เหมือนกัน ข้อนี้ก็ฉันนั้น ชีวิต เป็นของยากที่จะรักษาให้ยืนยาวไปได้"^๑

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงเห็นว่าการมีชีวิตอยู่รอดนั้นเป็นของยาก ผู้ที่มีชีวิตยืนยาวอยู่ได้ก็นับว่าเป็นโชคดีของผู้นั้น ชีวิตจึงมีคุณค่าแก่ตนเองและแก่ผู้อื่น ดังนั้นจึงควรทำตนให้เป็นประโยชน์แก่สกุล แก่ประเทศชาติบ้านเมือง และพระศาสนา ไม่ควรทำตนให้เปล่าประโยชน์หรือเบียดผู้อื่นเป็นการเสียชาติเกิด ดังที่ได้ทรงแสดงพระธรรมเทศนาไว้ในพระคถาอนุโมทนาโชติกมลสวัสดิ์บุญนิชื่อว่า

"คนเราเกิดมาแล้วมีอันจะตายเป็นสภาวะเช่นนี้ การเป็นอยู่ของเขา แม้ยืนยาวจักมีสาระอะไร นอกจากได้หัวประโยชน์เกื้อกูลกันและกันไว้ บัณฑิตย่อมกล่าวสรรเสริญความเป็นอยู่ของชนผู้ได้ทำปรีดปรีดประโยชน์ว่า "อโมฆ คสุต ชีวิติ" ชีวิตของเขาอย่ามัวเปล่า โดยนัยนี้ชนใดแม้เป็นอยู่ยืนยาว แต่ไม่ได้ทำประโยชน์แก่ใคร ๆ ชนนั้นชื่อว่า เป็นอยู่เปล่า ๆ เป็นผู้อาภัพ ฝ่ายชนใดทำประโยชน์ให้แก่คนเป็นอันมากหากเป็นอยู่ไม่ถึงไหน ชนนั้นชื่อว่าไม่เป็นอยู่เปล่า ได้ธัญญาเป็นมนุษย์ด้วยไม่เสียที่เกิดมา"^๒

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ มิได้เพียงแต่ทรงแสดงพระธรรมเทศนา และทรงนิพนธ์ให้เห็นคุณค่าของชีวิต เท่านั้น พระองค์ยังทรงแสดงให้อนุชนรุ่นหลังเห็นคุณค่าของชีวิต ด้วยการบำเพ็ญประโยชน์แก่ประเทศชาติและพระศาสนา ดังพระจริยวัตรที่พระองค์ได้ทรงกระทำไว้หลายด้าน เช่น ทรงดำเนินการตั้งมหาวิทยาลัยราชวิทยาลัย เพื่อเป็นสถานศึกษาของพระสงฆ์ ทรงจัดการศึกษาหัวเมืองทั่วราชอาณาจักรด้วยพระวิริยะอุตสาหะ ทรงจัดการ

๑ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ธรรมคดี, หน้า ๓๕๖

๒ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระธรรมเทศนา (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย ๒๕๑๔) หน้า ๔๔๕-๔๔๘

ปกครองของคณะสงฆ์ให้เป็นระเบียบ ทรงตั้งหลักสูตรนักเรียนพร้อมทั้งนิพนธ์แบบเรียนไว้เป็นแนวทางในการสอน และทรงนิพนธ์หนังสือต่าง ๆ มากมาย

สรุปทัศนะของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ที่มีต่อชีวิต คือคนเราเกิดก็ย่อมตายด้วยกันทุกคน การที่จะมีชีวิตอยู่รอดเป็นของยาก ชีวิตจึงมีคุณค่า ควรทำชีวิตให้มีประโยชน์ ด้วยการประพฤติดี ดังนั้นในการจัดการศึกษาพระองค์จึงเห็นว่าควรจะได้เพิ่มความรู้ในพระพุทธศาสนาทุกชั้น เพื่อเป็นอุบายทำให้นักเรียนสนใจในทางธรรมและมีความประพฤติดี การประพฤติดีเป็นคนดีนั้นต้องได้รับการฝึกหัดมาแต่ยังเล็กจึงติดเป็นนิสัย เมื่อนักเรียนเรียนอยู่ที่โรงเรียน เป็นหน้าที่ของครูที่ต้องเอาใจใส่อบรมธรรมาปฏิบัติวันละเล็กวันละน้อย และสอดส่องความประพฤติอยู่เสมอ

ทัศนะของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ที่มีต่อสังคมนั้น พระองค์ทรงเห็นว่าประเทศของเรามีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข ทรงเป็นผู้ปกครองประเทศ บังคับกษัตริย์รายทำนุบำรุงความเจริญและความสุขแก่ประชาชน พระมหากษัตริย์จึงมีความสำคัญต่อประเทศชาติเป็นอย่างยิ่ง สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ทรงเปรียบพระมหากษัตริย์ดุจศีระะ ร่างกายเมื่อปราศจากศีระะแล้วก็ไม่สามารถมีชีวิตอยู่ได้ ทุกคนจึงต้องระวังรักษาศีระะของตนเอง ในทำนองเดียวกันประชาชนก็ต้องจงรักภักดีและปกป้องพระมหากษัตริย์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ทรงนิพนธ์ไว้ในเรื่องพระราชทานเป็นหัวหน้าของหมู่มนุษย์ว่า

"มหาชนผู้มีพระราชูปการอง ตั้งอยู่โดยอิสระภาพ สมควรอย่างยิ่งเพื่อจะถนอมรักษาพระราชานูของตนเหมือนคนสงวนศีระะฉะนั้น และพึงร่วมมือกับพระราชานูของตนในกิจการนั้น ๆ อันเป็นเครื่องรักษาอิสระภาพ"^๑

๑ - สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ธรรมดคี, หน้า ๒๔๘

ประชาชนสามารถแสดงความจงรักภักดีต่อพระมหา, ษัตริย์ได้ด้วยการ เป็นพลเมืองดี ปฏิบัติหน้าที่ของตนเองด้วยความเอาใจใส่ และตั้งใจประกอบกิจของตนให้สำเร็จ ล่วงไปด้วยดี ผู้ที่เป็นราษฎรควรประพฤติตนเป็นคนดีไม่เบียดเบียนผู้อื่น หาเลี้ยงชีพด้วยความสุจริต เลี้ยงดูบุตรให้เป็นคนดี เสียภาษีให้แก่ประเทศชาติ และเคารพนับถือพระมหากษัตริย์ สำหรับผู้ที่เป็นข้าราชการก็ควรปฏิบัติหน้าที่ด้วยความเที่ยงธรรม ขยันหมั่นเพียร ทำงานด้วยความรอบคอบ ตั้งใจทำงานจริง เห็นแก่ประโยชน์ของส่วนรวมมากกว่าประโยชน์ส่วนตัว ประพฤติตนเป็นคนดี เป็นที่ไว้วางใจของผู้ใหญ่และผู้ nhỏ มีความเมตตากรุณา และมีความซื่อสัตย์

การที่คนอยู่ร่วมกัน เป็นจำนวนมากย่อมมีลักษณะนิสัยแตกต่างกัน บางคนมีนิสัยดี หาเลี้ยงชีพด้วยความสุจริต มีจิตใจเมตตากรุณา และมีความซื่อสัตย์ บางคนมีร่างกายแข็งแรง และมีนิสัยไม่ดี อาจเบียดเบียนและข่มเหงผู้ที่มีความอ่อนแอกว่าทำให้สังคมอยู่ด้วยกันไม่เป็นสุข ดังนั้นจึงต้องมีกฎหมายขึ้นเพื่อห้ามไม่ให้คนประพฤติผิด และวางบทลงโทษแก่ผู้กระทำผิด ในหมู่คนที่อยู่ร่วมกัน เป็นกลุ่มย่อยก็ย่อมมีระเบียบและธรรมเนียมปฏิบัติในหมู่ของตนด้วย เพื่อให้สามารถอยู่ด้วยกันอย่างสงบสุข ดัง เช่น ในหมู่เด็ก เยาวชน เมื่ออยู่โรงเรียนก็ต้องมีระเบียบและธรรมเนียมปฏิบัติ เป็นต้น

กฎหมายและระเบียบ เป็นสิ่งหนึ่งซึ่งช่วยให้อำนาจปกครองประเทศ เป็นไปด้วยความสะดวกยิ่งขึ้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงเห็นว่าในการจะจัดการอะไรก็ตามควรจัดการปกครองให้เรียบร้อยก่อน การศึกษาจะพัฒนาอย่างไรก็ไม่เจริญถ้าไม่จัดการปกครองให้เรียบร้อย ดังนั้นในการจัดการศึกษาหัวเมืองพระองค์ทรงแนะนำให้ผู้ว่าราชการที่ออกไปจัดการศึกษา ทำการสำรวจเกี่ยวกับคณะส่วนปกครอง การพระศาสนาและการศึกษา ในที่สุดพระองค์ก็ได้จัดการปกครองสงฆ์จนเป็นระเบียบแบบแผน จนกระทั่งประกาศเป็นพระราชบัญญัติการปกครองสงฆ์

สังคมที่เจริญรุ่งเรืองสามารถทำกิจการต่าง ๆ สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี ก็เพราะคนในสังคมนั้นมีความสามัคคี รู้จักถ้อยทีถ้อยอาศัยกัน หันหน้าเข้าหากัน มีความเอื้อเฟื้อเพื่อแผ่ซึ่งกันและกัน รู้จักให้อภัยผู้อื่น เห็นประโยชน์ส่วนรวมมากกว่าประโยชน์ส่วนตัว และให้ความร่วมมือกัน เมื่อความสามัคคีเกิดขึ้นในหมู่คณะใดก็ย่อมนำความเจริญรุ่งเรืองมาสู่หมู่คณะนั้นทั้งในด้านตนเองและส่วนรวม สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงแสดงพระธรรมเทศนาและนิพนธ์เรื่องเกี่ยวกับความสามัคคีไว้หลายเรื่อง เช่น เรื่องสามัคคีคือความพร้อมเพรียง พระธรรมเทศนาอนุโมทนาบริจาคของมหาชนในการสร้างโรงเรียนนักธรรมคณะกรุงเก่า และเรื่องนิกาย เป็นต้น ในที่นี้จะยกตัวอย่างพระธรรมเทศนาที่ทรงกล่าวถึงความสามัคคีของมหาชนในการร่วมบริจาคเงินสร้างโรงเรียนนักธรรมคณะกรุงเก่าตอนหนึ่งว่า

"ขอท่านทั้งหลายจงแลดูรูปโรงเรียนนักธรรมคณะกรุงเก่านี้ที่หลังในปกหนังสือนี้ จะเห็นได้ว่าทรัพย์อันท่านบริจาคโดยที่สุดเพียงคนละบาทหรือน้อยกว่านั้นลงมา ยังรวมกันเข้าได้เป็นจำนวนอันมาก สร้างโรงเรียนใหญ่ได้หลังหนึ่ง จงเห็นอำนาจของความสามัคคีเถิดว่ามีกำลังเพียงไร ถ้าท่านทั้งหลายได้ร่วมใจกันในกิจอื่น เป็นการส่วนครอบครัวก็ดี เป็นการเมืองก็ดี เป็นการพระศาสนาก็ดี ความสามัคคีนี้จึงเป็นกำลังให้สำเร็จ แต่นั้นความสุขความจำเริญจักมีแก่ท่านทั้งหลาย สมด้วยบาทพระคาถาว่า "สุขา สุขขสุส สามัคคี" แปลว่า ความพร้อมเพรียงของคนผู้เป็นหมู่เหล่า ย่อมนำความสุขมาให้ดังนี้" ๑

ในด้านการจัดการศึกษา พระองค์ทรงดำเนนตามที่คณะของพระองค์ต่อสังคมด้วยการพยายามทำให้ทุกคนรู้จักหน้าที่ของตน มีความสามัคคี มีความจงรักภักดีต่อชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ และมีจัดการปกครอง ดังเห็นได้จากบันทึกเรื่องจัดการศึกษาของนักเรียน และรายงานการเล่าเรียนวัดบวรนิเวศวิหาร ที่กล่าวถึงเกี่ยวกับการอบรมว่า

"เด็กหนุ่มใหม่จะต้องช่วยปกครองเด็กหนุ่มเล็ก ถึงเวลาจะต้องไปส่งครอบครัวให้เข้าเรียน
 โรงเรียนสงเคราะห์ และในวันพระจะต้องฟังเทศน์ ให้ใช้เวลาเรียนด้วยตนเองในห้องสมุดเวลากลางคืน
 มีครูกำชับสำหรับช่วยเหลือ เด็กหนุ่มใหญ่คนโตบวชจะทำการโดยลำพังตนเองที่ครูให้ทำได้ ด้วยได้
 รับอนุภาคจากผู้ปกครอง ในเวลาว่างควรเล่าเรียน สดให้แม่ไม่ตำหนิสำหรับการเริ่มและการ
 เรียน มีการแสดงละครเวทีที่ชาวบ้านที่ การนำความรู้ที่ตนเองแสดงสู่ที่ฟัง การลูกเสือ และการ
 กีฬาต่าง ๆ ให้เด็กเรียนเลือกตั้งกรรมการเจ้าหน้าที่ตนเอง โดยอนุมัติของเจ้าหน้าที่ผู้ใหญ่
 ปกครองสำนัก ที่ทำเช่นนี้เพื่อจะฝึกให้เด็กเป็นรัฐสภาความรับผิดชอบด้วยตนเอง"

ที่คณะของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ต่อการทำงาน

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงมีที่คณะต่อการทำงาน ซึ่งรวบรวมได้จกพระธรรม
 เทศน์ และพระนิพนธ์ต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

๑. ผู้ที่ทำงานร่วมกันต้องมีความไว้วางใจและเชื่อถือซึ่งกันและกัน ผู้ใหญ่ต้องมีความ
 ไว้วางใจผู้น้อย ผู้น้อยต้องนับถือผู้ใหญ่งานจึงจะเจริญไปด้วยดี แต่ถ้าไม่ไว้วางใจ และเชื่อถือซึ่ง
 กันและกัน ก็จะทำาไรงานสำเร็จลุล่วงหรือจะสำเร็จไป ดังในข้อความตอนหนึ่งของคำตอบแก่พระสังฆปาตีส
 ประโยค ๒ ว่าลพพระเชษฐชนว่า

"ในหมู่คนเรา การงานทุกอย่างก็บางอย่างจะเจริญได้ ก็ต้องอาศัย
 ความเชื่อถือกันและกัน ผู้น้อยก็ต้องเชื่อถือผู้ใหญ่ ฝ่ายผู้ใหญ่ก็ต้องไว้วางใจ
 ในตัวผู้น้อย ถ้าไว้วางใจไม่ลงแล้ว การก็งั้นหรือเสียไปหมด..."

๒. การทำกิจการต่าง ๆ ควรคำนึงถึงความเหมาะสมกับกาลเวลาและสถานที่
 เช่น "วัดควรจะทิวตามกำลังของชาวบ้าน ในเวลานี้ชาวบ้านก็ยากจน บ้านเรือนก็เป็นโคลน
 วัตเป็นเพียงเท่านั้น ไม่ก่อดี หากจะสร้างศาล ทิวได้รียบ ของเครื่องทำพิธีในเรือนนี้เอง..."

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, การศึกษ (กรุงเทพฯ
 มหาสาร : โรงพิมพ์หามัญราชวิทยาลัย, ๒๕๐๔) หน้า ๑๔๓-๑๔๕

เรื่องเดียวกัน หน้า ๓๓๑



ทำเรื่องอุโบสถและศาลาปฏิบัติด้วย เครื่องไม้ไม่ผุ่จนกระทั่งให้โปร่ง..... คงจะยังไม่คิดก่ออิฐ
.....^๑ เป็นต้น แม้แต่พระตำลึงฯพระองค์ทรงเห็นว่าควรเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา ดัง
พระดำรัสและเสด็จพระเถรานุเถระในโอกาสประชุมเถรสังฆาคมว่า

"หมู่กิติ ธิกายกิติ ตลอดถึงชาติ จะตั้งอยู่ได้ จะเจริญอยู่ได้
เพราะเป็นไปที กาลละเทละ ยังเปลี่ยนไปอยู่ ด้วยอำนาจความเป็น
สิ่งจุติธรรม พวกพระสงฆ์เอง ในเวลานี้ เป็นที่นับถือของคนน้อยไป
ก็เพราะเป็นไปที กาลละเทละ การเข้าใจว่า รักษาธรรมนิยม
เดิมมันไว้ เป็นเพราะเหตุถึงนั้น เป็นเหตุเจตน์ ตั้งปธานิธรรม
ข้อ ๓ ช่วยให้เห็นนั้น หากถูกอย่างนี้ไม่ กาล เทละ เปลี่ยน
แปลงไป ไม่ได้แก้ไขให้ทันสมัยเสื่อมเสื่อมไปเอง จึงเห็นตัวอย่างข้าง
พระสงฆ์เอง ลืมเสด็จพระตำลึงฯผู้ทรงเสด็จเห็นการนี้ไกล ครั้ง
ยังทรงพระชนม์อยู่ ได้ทรงแก้ไขวิธีปกครองสังฆมณฑล โดย
ลำดับมา....."^๒

๓. การทำงานต้องคำนึงถึงภาวะประหยัด ใช้จ่ายอย่างระมัดระวัง และให้คุ้มค่า
ที่สุด ไม้ว่างานนั้นจะเป็นงานส่วนตัวหรือส่วนร่วมก็ตาม แม้พระราชทรัพย์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวที่ใช้จ่ายบำรุงการ รักษาประเทศก็ทรงวินิจฉัยให้ถึงการประหยัด ดังพระวินิจฉัยเรื่อง
พระราชทรัพย์เป็นหัวหน้ของหมู่ขุนย์ ตอนหนึ่งว่า

"พระราชทรัพย์สำหรับแผ่นดิน ย่อมมีคติอย่างทรัพย์สินของบุคคล คือ
ต้องบริหารด้วย สักประมาณในการจ่ายใช้ ระวัง ไม้ให้รายจ่าย
ท่วมชรายได้ ถ้า จ่ายสุรุ่ยสุร่ายไม่รู้สักประหยัดย่อมจะมีทรัพย์จ่ายไม่พอ
จะเก็บผลให้มากขึ้นหรือหาทางเก็บเพิ่มใหม่ก็ต้องเป็นในทางที่ไม่
ชอบเข้าแห่งราชการ ไม้ไปการที่ว่าง่าย ขวดแคลนเข้าอาจจะมีอย่างเอกชนได้"^๓

^๑ ล้อมเสด็จพระมหาลงคนเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ประวัติคำลัทธิโบราณคดี
หน้า ๒๖๕

^๒ แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม ๓ พ.ศ. ๒๔๕๕ หน้า ๑๕๖-๑๖๖

^๓ ล้อมเสด็จพระมหาลงคนเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ธรรมคดี หน้า ๒๔๕-๒๔๖.

ในภทรตัวเงินงานต่าง ๆ ของพระองค์ก็ได้ยึดถือหลักการประหยัดทั้งสิ้น เช่นทรง
เล่นอู่ให้ใช้วัดเป็นสถานที่จัดการเล่าเรียน ทั้งนี้ทรงให้เหตุผลว่า "วัดทั้งหลายจะมีประโยชน์
แก่บ้านเมืองมากที่สุดตามการที่จะดีต่อพระราชทรัพย์ให้ต้องจ่ายน้อยลงได้ หรือจะคงต้องจ่ายมาก
ก็ได้ผลคุ้มกัน....."^๑

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงยืนยันว่าพระองค์ทรงดำเนินการตัดปอกพระองค์ลง
และกิจการต่าง ๆ ได้ก็ด้วยการประหยัด ดังหลายพระหัตถ์ของพระองค์ถึงพระครูพุทธมณฑลปรีชา
ลงวันที่ ๑๑ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๔๔๔ ตอนหนึ่งใจความว่า

"ขอเตือนว่า อันจะทำการงาน คิดจ่ายเงินก่อนอื่น ใม่ใช่ทำาง
ใจสักเดิบเร็วนัก คราวนี้ผู้ช่วยผู้ช่วยตามมาในลำดับ ควรคิดทำการ
ที่ไม่ต้องจ่ายเงินก่อน ถึงจะเคยแก่ณสืบ ราชการการคดะมาได้เพราะมีนิสัย
อย่างนี้ ใม่เห็นเห็น คงติดขัด....."^๒

๕. การทำงานควรรับผิดชอบเมื่อมีโอกาส ใม่ควรปล่อยให้เสียเวลา ถัดลงมือกระทำ
ไปแล้วเกิดเหตุขัดข้องอย่างไรสามารถแก้ไขให้ดียิ่งขึ้นได้ แต่การนำวิธีรอดคักที่ประทุษพุ้ง
เป็นการปล่อยเวลาไปโดยเปล่าประโยชน์ ผู้ที่เสียจกร่างมักจะอ้าง ใม่มีเวลาทำสิ่งต่าง ๆ
ปล่อยเวลาให้ล่วงเลยโดยใม่ได้ทำสิ่งที่เป็นประโยชน์ หากได้คำนึงว่า กาลเวลาเมื่อผ่านไปแล้ว
ใม่สามารถที่จะเรียกกลับคืนมาได้ เหมือนกับทรัพย์สมบัติที่เสียไปแล้ว สามารถหามาใหม่ได้
ส่วนผู้ที่ยังทำงานมักจะหาเวลาทำงานได้เสมอ ผลงานก็ดีขึ้นเป็นลำดับ ทำให้ผู้ซึ่งมีความ
สามารถและความชำนาญมากยิ่งขึ้น ดังพระบรมราชโองการเรื่องความถนอมเวลา ตอนหนึ่งว่า

^๑ ก.จ.ช.ร. ๔ เรื่องจัดการเล่าเรียนตามมณฑลต่าง ๆ ค. ๑๒/๗

ปกที่ ๑ ก.ย. ๑๑๗ - ก.พ. ๑๑๗ หน้า ๘.

^๒ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ราชงานตรวจการคณะสงฆ์

"ทรัพย์ยังเสียไปแล้วอาจหาได้ใหม่ด้วยความเพียร ความรู้ที่
 เสียไปแล้วอาจบำรุงได้อีกด้วยการเล่าเรียน ความสัจจะอันตรธาน
 ไปแล้ว อาจทำให้เกิดได้อีกด้วยรู้ประมาณในการบริโภคและกินยา
 ส่วนเวลาที่เสียไปแล้ว ล่วงไปเลย เรียกว่าเสียไม่ได้ คนผู้ไม่เฝ้าพาศึก
 ธุระมักพออาจุพุดแก่ว่า ไม่มีเวลาจะทำ ๕๕ ที่จริงเขาอยากจะทำ
 ไปแล้วเท่านั้น คนผู้ประพฤติเพื่อประโยชน์ตนและประโยชน์ท่าน ย่อม
 เป็นคนขยันไม่หยุดหย่อน คนเช่นนี้ถึงมีภาระธุระก็ยังสามารถจะหา
 ว่างทำได้อีก คนผู้ทำมากยังสามารธุระหาได้มากกว่าคนอื่น และจะหา
 ได้ดีที่สุดใน เพราะเหตุการทำความดีจริง ความสามารถจะทำได้มากขึ้น"^๑

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ได้ทรงแสดงให้อนุชนรุ่นหลัง เห็นว่าพระองค์ทรงเป็นผู้
 ที่ใช้เวลาอย่างมีประโยชน์เพื่อตนเองและส่วนร่วม จากผลงานที่พระองค์ได้ทรงริเริ่มตั้ง
 มหามณฑลวิชาชีวิตหลาย การพิมพ์หนังสือต่าง ๆ การปกครองคณะสงฆ์ และการประกอบภารกิจการ
 ทางด้านพุทธศาสนิก ผลงาานเหล่านี้มีประโยชน์แก่ประเทศชาติในสมัยนั้น แม้ในปัจจุบันก็ยังมี
 ประโยชน์แก่เราทั่วไป ทั้งพระภิกษุสามเณรและฆราวาสต่าง เช่น หนังสือที่พระองค์ทรงนิพนธ์ขึ้น
 ยังใช้เป็นประจำ เรียนสำหรับภิกษุสามเณร และหนังสือเกี่ยวกับพุทธศาสนายังเป็นที่นิยมของ
 ประชาชนใช้ศึกษาทั้งภายในและภายนอกประเทศ ในกรปกครองคณะสงฆ์ทรงวางระเบียบ
 ต่าง ๆ อันเป็นกรสร้างเสริมให้พระภิกษุสามเณรประพฤติปฏิบัติพระธรรมวินัยด้วยความเรียบร้อย
 ทำให้การปกครองคณะสงฆ์เป็นระเบียบเรียบร้อยและเป็นสัดส่วน ดังปัจจุบันนี้ เห็นว่าทรงบำเพ็ญ
 ประโยชน์เป็นอันมากแก่พระศาสนาและประเทศชาติ

๕. ประกอบการสิ่งใดก็ตามไม่ว่าทางโลกหรือทางธรรม ต้องทำตามความสามารถ
 ของตนเอง ทั้งในด้านสติปัญญา ฐานะและความพร้อม ไม่ควรวางมาตรฐานหรือความมุ่งหวัง
 ไว้อ่างเกินไปเพราะเมื่อไม่สมปรารถนาทำให้ผิดหวังและปล่อยชีวิตไปตามยถากรรม ถ้าหวังใน
 สิ่งที่ตนเองสามารถประสบผลสำเร็จ เมื่อสามารถบรรลุตามความมุ่งหวังแล้วจึงพยายามหาทาง

^๑ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระนิพนธ์ต่างเรื่อง,
 หน้า ๔๖๖.

ปรังปรังให้ตีขึ้นไปที่เรื่อย ๆ ก็จะทำให้ทั้งนี้เจริตสับต่อไปเรื่อย ๆ ดังพระนิพนธ์ตอนหนึ่งในหนังสือธรรมคัตว

"คนทั้งหลายมีจรรยาและอัธยา ยิ่งหย่อนกว่ากันทั้งข้างดีข้างเสีย ภูมิปฏิบัติอันเหมาะสมควรแก่เขา จึงมียิ่งหย่อนตามกัน คนผู้ทำธุระหมุ่งแต่การงานที่เห็นว่าเงินทองจะได้ลางอยสมควรกว่า ไม่ถึงถึงความเหมาะแก่ตัว น้อยคนจะได้สิ่งปรารถนา.....ผลที่ต่ำลงมาที่อาจจะได้แต่ไม่ขวนขวาย ก็ไม่ได้เหมือนกัน เป็นคนลอยไปตามกระแสแห่งความปรารถนา ลุดแกแต่จะพัดไปทางไหน เช่นเดียวกับคนผู้มุ่งเป็นใหญ่เป็นโต ขึ้นไปก็ไม่ถึง การงานทางลุดก็ไม่มีเอา ได้แต่หากินชั่วเดือนเท่านั้น ตั้งตัวหาได้ไม่"

คนมีความประพฤติในอันยศจัตโทษและทำดีเสมอแค่นี้ ไม่ควรปล่อยไว้อีกหนึ่ง ควรประพฤติเยียบขึ้นไปได้ยังละไม่ได้ ควรตั้งใจเพื่อจะละผลกันอย่างนั้น ความดีอย่างใดยังละไม่ได้ ควรตั้งใจเพื่อจะละผลกันอย่างนั้น ความดีอย่างใดยังไม่ได้ทำควรตั้งใจเพื่อจะละผลกันอย่างนั้น แต่ควรปรารถนาอย่างพอเป็นนิสัยของตนก่อนแล้ว เลื่อนขึ้นไปโดยลำดับ เช่นนี้ เขาจะพึงเจริญธรรมโดยมั่นคง เช่นเดียวกับคนผู้ไม่ทงงานการ เรียงของตน ไม่เบียงว่ากรรต่ำหรือการหนัก ตั้งหลักลงในทางหาเลี้ยงชีพอย่างใดอย่างหนึ่งได้แล้ว เมื่อมีช่องมีทาง จึงช่วยขอยายหรือยกย้ายต่อไปยอมเจริตถาวรในการงานไม่เสื่อมทราม"

๖๑ การทำงานต่าง ๆ ต้องมีผู้นำเป็นหัวหน้าในการดำเนินงาน ผู้นำควรเป็นผู้ที่มีความรู้ในงานนั้นเป็นอย่างดี เช่น พระภิกษุผู้ที่เป็นหัวหน้าของคณะสงฆ์ก็ต้องมีความรู้พระธรรมวินัยเป็นอย่างดี เมื่อมีปัดหาหรือคดีต่าง ๆ เกิดขึ้นจึงสามารถตัดสินได้อย่างถูกต้องยุติธรรม เป็นต้น ส้มเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงกำหนดคุณลักษณะของผู้นำไว้ว่าควรจะมีคุณลักษณะประการใดประการหนึ่งดังนี้คือ ต้องมีวงศ์สกุลสูง มีอายุมาก หรือมีคุณความดี สามารถยกย่องและทำตนให้เป็นตัวอย่างได้ มีความรับผิดชอบและยุติธรรม ดังพระนิพนธ์ในธรรมคัตวตอนหนึ่งว่า

๑ ส้มเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ธรรมคัตว, หน้า ๒๒๓-๒๒๔.

"คนผู้สมควรเป็นที่เคารพนับถือของเขา อันเขาจะพึงไหว้และอ่อนน้อม ย่อมเป็นผู้
มีพื้นมาที่อัมภิกาเนิดสูง มีอายุมากหรือมีคุณ ธรรม โดยที่สุตสิกอย่างหนึ่ง สมเด็จพระบรมศาสดา
ของเราทั้งหลายมีกำเนิดเป็นเจ้า มีคุณ ธรรม เป็นหลักและภายหลัง เจริญพระชนมายุ ครบ ๓
สถาน คนผู้สมควรจะเป็นสักหน้าชักนำเขา ควรทำตนให้เขาเห็นเป็นตัวอย่างก่อน สมเด็จพระ
บรมศาสดาตรัสสอนเขาอย่างใด พระองค์ย่อมทรงทำอย่างนั้นด้วยเหมือนกัน คนผู้สมควรจะ
ปกครองเขา ควรเป็นผู้รู้จักรับผิดชอบ และตั้งใจทำ ฐานะ เป็นหน้าที่ของตนจริง ๆ เป็นผู้เที่ยง
ธรรมไม่ลำเอียง....."^๑

สถาบันวิทยบริการ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^๑ เรื่องเดียวกัน หน้า ๖.

บทที่ ๓

ทัศนะของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เกี่ยวกับการศึกษา

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงให้ความหมายของการศึกษาไว้ในพระนิพนธ์ต่าง ๆ

ดังต่อไปนี้

จากหนังสือประมวลพระนิพนธ์ เรื่องการศึกษา พระองค์ทรงให้ความหมายของการศึกษา
ว่า "คำว่าศึกษา หมายกว้างกว่าจะไม่เฉพาะแต่เรื่องหนังสือ เรียนให้รู้สักอะไร ๆ เช่น รู้จัก
ผิดรู้จักชอบ ให้ทำอะไร ๆ เป็น เช่น ประสงค์เรื่องเรียนเงิน สักว่าศึกษาทั้งนั้น เป็นแต่เพียง
มีหย่อนอยู่ในลิ้น"^๑

จากหนังสือพระธรรมเทศนา เรื่องคำรทานธรรมกถา พระองค์ทรงให้ความหมายการ
ศึกษาว่า "ศึกษาชื่อว่า สุตตะ สุตตะจำแนกโดยประเภทก็เป็น ๒ คือ สุตตะเป็นส่วนตัวโลก ๑
สุตตะเป็นศีลธรรม ๑ สุตตะเป็นส่วนตัวโลกนี้มิได้แก่การศึกษาวิชาความรู้ฝ่ายโลก เป็นอุบายเครื่อง
หาเลี้ยงชีพในทางที่ปราศจากโทษ และเป็นเครื่องพวยงตนอยู่เฟื่องฟูในหมู่นานาที่ตั้งอยู่เป็นชาติ
สุตตะส่วนตัวศีลธรรมนี้มิได้แก่ความรู้ ความเข้าใจ อรรถธรรมที่เป็นคำสั่งสอนของนักปราชญ์ มี
พระพุทธเจ้าเป็นประธาน เป็นอุบายเครื่องชักนำความประพฤติในทางที่ชอบ ไม่ให้ผิดจาก
คลองธรรม"^๒

จากถ้อยพระหัตถ์ถึงพระศิริธรรมมุนีในวันที่ ๘ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๔
พระองค์ทรงอธิบายว่า "การเรียนหนังสือนั้นไม่ใช่ตัวศึกษา เป็นแต่เอกเทศของการศึกษา

^๑ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, การศึกษา, หน้า ๘๑.

^๒ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระธรรมเทศนา, หน้า ๑๘๓.

การฝึกหัดให้มีความคิดสามารถประกอบกิจนั้น ๆ ได้ เห็นแลเป็นตัวศึกษาโดยตรง แยกออกเป็น
สองประเภท คือหาเหตุผลได้ แก่วิชาความรู้และศิลป์ ได้แก่การงานที่ประกอบด้วยมือ สองประการที่
หัตถ์โกลคือการช่าง กลีกรรรมคือการเพาะปลูก พาณิชยกรรมคือการค้าขาย ถึงลูกชาวบ้านที่
สำเหนียกในการทำกินตามตระกูล ก็ได้ชื่อว่าศึกษาเหมือนกัน"^๑

นอกจากนั้น พระองค์ยังได้เน้นถึงสิ่งสำคัญของการศึกษาว่า "การเรียนมีเป้าหมาย
แต่เพียงว่า สอนให้ท่านออกเขียนได้แล้วก็ เป็นเสด็จธุระกันเท่านั้น แต่ต้องสอนให้เขาผู้ฝึกคิด
และรู้จักทำมาหากินเลี้ยงชีพของตนเองและครอบครัวตามความเหมาะสมของฐานะซึ่งมีความ
สำคัญยิ่งยวดสำหรับการศึกษา"^๒

สรุปความหมายของการศึกษาในทัศนะของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า คือกระบวนการที่
ทำให้ผู้เรียนมีความรู้ความสามารถในการประกอบอาชีพ และมีความประพฤติดี สามารถอยู่ใน
สังคมได้อย่างมีความสุข จะเห็นว่าพระองค์ทรงเน้นการศึกษาในด้านพฤติกรรมมากกว่าในด้าน
เนื้อหา ดังจะเห็นได้จากพระนิพนธ์เรื่องฝึกเขียนคินบับที่ว่า

".....ผู้ประพฤติดี มีฮัรยาศัยเป็นอันดี มีความรู้กิจการที่พบเห็น
อยู่รอบ ๆ ตัว เป็นผู้มีความคิดกว้างขวาง เป็นผู้ไหวพริบ รู้ดีชอบชั่วดี
รู้ที่ควรและไม่ควร รู้หนักเบาต่ำสูง เหล่านี้ย่อมนับว่าเป็นข้อสำคัญที่จะ
ฝึกหัดเด็กยิ่งกว่าในส่วนที่จะให้รู้วิชา"^๓

^๑ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ศานตพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา, หน้า ๓๐๘.

เรื่องเดียวกัน หน้า ๒๔๕.

^๓ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, การศึกษา, หน้า ๑๓๐.

การคัดการศึกษาในแนวคิดของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ซึ่งแบ่งออกเป็น ๒ ประเภทคือ

๑. การศึกษาลำดับ ได้แก่ การเรียนรู้วิชาการทั่วไป เช่น ภาษาไทย คณิตศาสตร์ การอบรมกิริยามารยาท เช่น มารยาทในการรับประทานอาหาร มารยาทในการเข้าสังคม และการสอนศีลธรรม เพื่อให้ประพฤติตนดี กล่าวสั้น ๆ ว่าเป็นการเรียนให้เป็นคนที่พูดจารู้เรื่อง เป็นควมรู้ในการดำรงชีวิตประจำวัน ตรงกับคำภาษาอังกฤษว่า (Common sense)

๒. การศึกษาพิเศษ คือการเรียนความรู้เฉพาะอย่างเพื่อใช้ในการประกอบอาชีพ เช่น การเกษตร หัตถกรรม การค้าขาย และการรับราชการ เป็นต้น กล่าวสั้น ๆ ว่าเป็น การเรียนให้รู้สักทำอะไรเป็น

การศึกษาลำดับและการศึกษาพิเศษต้องให้สอดคล้องเกี่ยวเนื่องกัน การศึกษาลำดับควรเป็นที่ฐานของการศึกษาพิเศษ โดยคำนึงถึงอาชีพและพื้นฐานเดิมของผู้เรียน เช่น บุตรชาวนา ชาวไร่ ชาวสวน เมื่อได้รับการศึกษาแล้วก็นำออกไปทำอาชีพเดิมของบิดามารดาด้วยความสามารถที่จะทำมาอาชีพให้เจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้น เป็นต้น การศึกษาลำดับควรมี ๒ ระดับ คือการศึกษาลำดับขั้นต้นสำหรับผู้ที่จะไปศึกษาในการประกอบภาระงานหาเลี้ยงชีพต่อ การศึกษาลำดับขั้นสูงสำหรับผู้ที่จะฝึกหัดรับราชการ

การศึกษาที่ดี สถาบันวิทยบริการ

๑. การศึกษาที่ททำให้ผู้เรียนมีความรู้ความสามารถประกอบอาชีพของตนได้อย่างดี และมีความประพฤติดี

ดังจะเห็นได้จากกลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ซึ่งทรงวิจารณ์เรื่องการศึกษาเล่าเรียนของชาวล้านนาในกรุงและในต่างประเทศของพระยารัษฎานุประดิษฐ์มหิศรภักดี ทรภพพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตอนหนึ่งว่า

"การล่อนให้วีรชาความรู้พอที่จะประกอบกิจการเป็นสุภาพบุรุษ และมีคุณธรรมในสันดานลุ่มแก่ที่เขาสำคัญ ถ้าได้อย่างนี้ คนเหล่านี้จะ กลับเป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองมากขึ้น"^๑

๒. การศึกษาที่ดีให้เหมาะสมกับความต้องการของบ้านเมือง

ดังที่ได้ทรงแสดงไว้ในพระมติในการจัดการศึกษาของกฤษฎีกา ซึ่งทรงเรียกดู ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตอนหนึ่งว่า

"การศึกษาควรจัดให้ลุ่มแก่ความต้องการของบ้านเมือง แม้ความรู้ จะสูง หรือแม้เป็นประโยชน์ในประเทศอื่น แต่ที่ใช้อย่างไม่ต้องการเลย หรือ ยังไม่แลเห็นว่าจะต้องการเมื่อไร ก็ยังไม่จำเป็นต้องจัด ถ้าบ้านเมืองต้องการคนมีความรู้อย่างใด ก็หาชนวยุคยัดขึ้น เช่นนี้การศึกษาจึงจะ ดำเนินตามกฎแห่งวิชาประหยัดทรัพย์ในเชิงว่า ความต้องการกับความเสียดฟ้า ต้องพอดีกับผลจึงจะสำเร็จ ไม่เช่นนั้น ความเหลือเปล่าหรือความขาดแคลน ก็จำเป็นต้องมี"^๒

๓. การศึกษาที่ดีขึ้นด้วยการคิดถึงความประหยัดไม่ฟุ่มเฟือย

ในการจัดการศึกษา ลุ่มเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงเห็นว่าการศึกษาใช้จัดเป็น สถานศึกษาขึ้นเป็นการประหยัดทรัพย์เพราะมีสิ่งก่อสร้างพร้อมอยู่แล้ว ถ้าสร้างโรงเรียนถึงแม้

^๑ ลุ่มเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ถวายพระหัตถ์เกี่ยวกับ การศึกษา, หน้า ๔.

^๒ ลุ่มเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, การศึกษา, หน้า ๔๑.

จะเป็นระเบียบดีแต่ต้องใจที่ทรัพย์มาก การแจกหนังสือแบบเรียนสำหรับเป็นแบบสอนหิ้ง พระองค์ทรงเห็นว่าควรแจกให้แต่ละโรงพอที่จะใช้สอนได้ ฉะนั้นจึงแจกให้โรงเรียนละเล่มสองเล่ม เมื่อได้ไปก็ไม่สามารถนำไปใช้ประโยชน์อะไรได้ ดังกล่าวไว้ว่า "ตำราพริกละลายแม่สัว"

๔. การศึกษาที่ส่ดให้ความรู้ทั้งทางโลกและทางธรรม

ความรู้เกี่ยวกับทางโลกได้แก่การรู้จักประกอบอาชีพ ความรู้เกี่ยวกับธรรมได้แก่ความรู้ความเข้าใจในหลักธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธศาสนามานั้นจะนำไปสู่ความประพฤติดี พระองค์ทรงมีพระทัยในหนังสือธรรมคดียตอนหนึ่งว่า

"คนผู้ไม่สนใจในทางพระศาสนามา มักเข้าใจว่าพระศาสนามาเป็นปฏิบัติที่เคร่ง ไม่เหมาะแก่คนเช่นตน ฝ่ายคนผู้สนใจก็มักจะเข้าใจว่าปฏิบัติทางคดียโลกดีไปไม่เหมาะแก่ภูมิของตน เข้าใจผิดเสียเช่นนี้ ต่างย่อมไม่ได้ผลที่ควรจะได้ คนพวกนี้ปรากฏเหมือนเป็นคนไม่มีธรรม คนพวกนี้หลังปรากฏเป็นคณเฑาะพโยชน์ทางโลก ความประพฤติยึดประโยชน์ไว้ได้ทั้งทางโลกทางธรรมสิ่งแลเป็นดี"^๑

๕. การจัดการศึกษาที่คำนึงถึงความสัมพันธ์อันดีระหว่างความรู้ ความสามารถ และ ความประพฤติ

พระองค์ได้ทรงแสดงความคิดเห็นนี้ไว้ในความเห็นด้วยเรื่องการเล่าเรียนตอนหนึ่งว่า

^๑ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ธรรมคดีย, หน้า ๔๗.



"การเล่าเรียนซึ่งจะมีผลดีที่สุด ก็คือให้ได้ทั้งความรู้ความ
 สามารถ และความประพฤติชอบ.....คุณเล่ามประการนี้ แม้มีมาโดย
 ทว่าเกิดก็จริง แต่อย่างขยายให้กว้างขวางออกไปได้เท่าไรก็ยิ่งดี การ
 เล่าเรียนมีประเภทเล่าม เกื้อกูลแก่คุณเหล่านี้มตามลำดับ ดังนี้การ
 เรียนด้กษรสมัย เกื้อกูลแก่ความรู้ การเรียนวิทยา เกื้อกูลแก่ความ
 สามารถ การเรียนธรรม เกื้อกูลแก่ความประพฤติชอบ"^๑

๖. การจัดการเล่าเรียนตามประเพณีเดิม

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงเห็นว่าการใช้วัดเป็นสถานที่ศึกษาซึ่งเหมาะสม
 และเข้าไปตามประเพณีเดิมตั้งแต่โบราณ ซึ่งราชบุรุษมั่งมั่งบุตรหลานไปเรียนหนังสือที่วัด ททำให้
 เด็กได้ใกล้ชิดกับพระสงฆ์ รู้จักพิธีของคำสอนและรู้หลักธรรม สามารถประพฤติดี มีจริย
 มารยาทที่งดงาม ททำให้วัดกับบ้านมีความสัมพันธ์อันดี

๗. การศึกษาที่ททำให้รู้จักคิดพิจารณาไม่ยึดมั่น ในความรู้ันั้น

การที่มความรู้แล้วไม่ยึดมั่นในความรู้ันั้น จะสามารถททำให้ความรู้ที่มได้มีความ
 กว้างขวางออกไป ดังที่พระองค์ทรงนิพนธ์ไว้ในเรื่องพระพุทธรุดว่า

"ความศึกษานั้นใช้ความคิดของตนเพื่อได้ความรู้ที่ สูง หรือ
 กว้างขวางกว่านั้นอีก.....ผู้อาศัยความศึกษานั้นใช้ความคิดของตนแล้ว
 และได้ความรู้ที่เยี่ยมกว่าหรือแปลกกว่า"^๒

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^๑ ก.จ.ช.ร.๕ เรื่องจัดการเล่าเรียนตามมดลต่าง ๆ ศ.๑๒/๗ ปีที่ ๑

(๑-๔๔)

^๒ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ธรรมคดี, หน้า๑-๒

ตัวอย่างที่จะเห็นได้ชัดคือ สมเด็จพระสันตปาปาปิอุสที่ ๙ แห่งโรม เมื่อพระองค์ออกผนวชแล้ว ก็ยวแสวงหาความรู้ในทางคำสอน พระองค์ได้ทรงศึกษาในสำนักอาทิอาดาบัส กาลามโบโดร และยูทกดาบส์รามบูธ พระองค์ก็ไม่ได้มุ่งในความรู้เหล่านี้, เหมือนนอการบักกิ่งล่อง พระองค์ทรงนำความรู้ที่นำมาปฏิบัติ ครั้นไม่ได้ผลก็ทรงใช้วิธีการตายของพระองค์แก้ไขจนกระทั่งพระองค์สามารถต่อสู้หลักการธรรมอันวิเศษซึ่งนำมาสู่ประสาขยทั้งหลายให้ประพฤติปฏิบัติตนเป็นคนที่เต็มเวลา นานกว่า ๑๕๐๐ ปี

๕. การศึกษาที่ทำให้คนรู้หลังมีความรู้ดีขึ้นมาดีกว่าคนรู้ก่อนและหัดเทียบกับประเทศอื่น ดังพระสันตปาปา เรื่องพระราชา เจ้าหัวหมักของญี่ปุ่นยุคต้นหนึ่งว่า

"... ผมยังคงตั้งอยู่ได้ต่อไป เพราะคนทั้งหลายมีความรู้ความสามารรถทำการเป็นทั้งส่วนตน ทั้งส่วนมหาชน จึงต้องฝึกหัดผู้เกิดในภายหลังให้ได้รับ การศึกษาไม่ให้ถอยกว่าบุตรของของตน ยิ่งมีการไปมาถึงกันกับมหาชน ผมยิ่งอยู่ยิ่งกว่า ยิ่งจะต้องศึกษากันขึ้น เหวไม่เช่นนั้น ย่อมจะล้าหลังเขาในกิจการงาน ทั้งปวง....."^๑

๕. การศึกษาที่ส่งเสริมให้นักเรียนประพฤติดีและรู้สัจนำสิ่งที่ดีเรียนไปใช้ในชีวิตประจำวัน

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า เจ้าทวงเงิน เล่มบอกว่าควรสอนให้นักเรียนสำนักรนำสิ่งที่ดีเรียนไปปฏิบัติหรือใช้ในชีวิตประจำวันได้ เช่นในต้นความประพฤติที่สามารถประพฤติได้ถูกต้อง และเหมาะสมจนเป็นนิสัย ในต้นความรู้เมื่อรู้แล้วก็ต้องนำไปใช้จึงจะเกิดประโยชน์แก่ตนเอง ดังคำว่า "จงรู้บริบท" ตอนหนึ่งว่า "ความรู้ดีจะมีผลก็เพราะทำตามรู้ ย่อมมีสำคัญมาก คนเป็นอันมาก แม้มีความรู้ก็จบแล้วแต่นำสิ่งดีไปโดยสะดวกไม่ได้ ก็เพราะยึดดีไปเมเหตุ สมคำกล่าวอีกว่า ความรู้ท่วมหัว เอาตัวไม่รอด"^๒

^๑ เรื่องเดียวกัน หน้า ๒๔๗.

^๒ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส , มณเฑียรนิพนธ์, ๑ หน้า ๓.

๑๐. การศึกษารึ้นต่ำสำหรับราษฎรควรส่งเสริมให้แพร่หลาย

การศึกษารึ้นต่ำได้แก่ ผู้ที่ก่อนหนังสือตัวคิดเลย รู้จักกาชทำมาหาเลี้ยงชีพ และรู้จักความประพฤติดีดชอบ การศึกษารึ้นต่ำเป็นเครื่องช่วยย้าให้ประชาชนล้มมากรทหาวิธประกอบอาชีพของตนให้เจริญรุ่งเรือง

๑๑. การศึกษาที่สอดคล้องตามความเหมาะสมสมของบุคคล โดยคำนึงถึงความสามารถ

สติปัญญา พื้นฐานทางตัวนครอบครัว และท้องถิ่นที่อาศัยอยู่

ดังจะพระนิพนธ์เรื่องนักเรียนศิษย์วัดตอนหนึ่งว่า

"ผู้ปกครองฝ่ายวัด ทั้งเจ้าผู้ถัดต้องที่จะหาความรู้วิยาให้แก่นักเรียนของตน ให้เหมาะสมให้ควรแก่ฐานะ และสติปัญญาของศิษย์นั้น ๆ ตามลักษณะพื้นเพของบุคคลนั้น ๆ ด้วย"^๑

การศึกษาที่ไม่ดี

๑. การเรียนที่มุ่งเฉพาะวิชาความรู้เพียงอย่างเดียว

การจำกัดการศึกษาแบบนี้ได้มุ่งให้เด็กเรียนอ่านหนังสือออก เขียนหนังสือเป็น และคิดเลขได้ ถือว่าเป็นความรู้ขั้นพื้นฐาน ทำให้เมื่อเลิกเรียนออกจากโรงเรียน "ไม่มีความรู้ที่จะทำการให้เป็นประโยชน์ได้แก่พวกพอ เพราะโทษที่ไม่เป็นจริงดังล่ำคำ ข้อนี้ทำสมิตานให้ปราศจากคุณธรรม เป็นอบาพอย่างยิ่ง"^๒

^๑ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, การศึกษา, หน้า ๑๓๔

^๒ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา

๔. การจัดการศึกษาที่ขัดกับประเพณีเดิม

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงเห็นว่า การตั้งโรงเรียนชั้นแทนการให้เรียนในวัดเป็นการขัดกับประเพณีที่เฒ่าแต่โบราณ และทำให้การจัดการศึกษาในขณะนั้นมีจำนวนน้อย "ข้อนี้เห็นว่าเป็นเพราะจัดการทวนกระแส คือจัดการเรียนฝืนประเพณีเดิม ทั้งไม่เห็นวัดเป็นสถานที่เล่าเรียน นับแต่โรงเรียนที่จัดระเบียบในกรมศึกษา เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็จำเพาะจะต้องมีโรงเรียนอย่างน้อยอยู่ทั่วไป"^๑

๕. การศึกษาที่จัดให้มีความรู้แล้วไม่สามารถนำความรู้ไปใช้

การจัดการเรียนการสอนที่เน้นเฉพาะให้ผู้เรียนมีความรู้ แต่ผู้เรียนไม่รู้จักนำความรู้ไปใช้ให้เกิดประโยชน์แก่ตนเอง ดังพระดำรัสแนะนำเรื่องเล่าเรียนแก่พระเถรใน วันที่ ๑๒ ธันวาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๔) ตอนหนึ่งว่า

".....การเล่าเรียนก็คือเรียนหนังสือ เรียนเลข เรียนพระปฏิบัติธรรม และอื่น ๆ ประโยชน์การเรียนก็จะได้ลาภยศชื่อเสียงและอื่น ๆ เข้าใจดังนี้ ก็ไม่ผิดแท้ทีเดียว เพราะการเรียนเช่นนั้น ก็เป็นอุบายให้ใจได้ละอย่าง ๆ และลาภผลเหล่านี้ ก็เป็นเครื่องให้ไปละตัวกแห่งชีวิตละอย่าง ๆ เป็นแต่เข้าใจยังไม่ตรง โทษที่เข้าใจไม่ตรงนี้และ ทำให้สันตะการวม เรอทั้งหลายจึงมุ่งจะเรียนเฉพาะหนังสือหรือแม้ปฏิบัติธรรม ไร้น้ำพาทิง คุณธรรมและความประพฤติ กล่าวคือไม่ตั้งใจจะทำฮรยาดีทั้งรวมและ จะประพฤติให้เรียบร้อยสมควรแก่ตน เมื่อคุณธรรมทาง ความประพฤติก็ ทรามเรียนก็ไม่เจริญ ความรู้ก็รวมไปตามกัน เมื่อเป็นเช่นนี้ การเรียนก็ ไร้น้ำผลถึงไหน....."^๒

^๑ ก.จ.ช.ร.๕ เรื่องจัดการเล่าเรียนตามมณฑลต่าง ๆ ศ.๑๒/๗ ปีที่ ๑ (๑-๔๕) ก.ย.๑๑๗-ก.พ.๑๑๗ หน้า ๒๓.

^๒ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส , การศึกษา หน้า 375.

๖. การศึกษาที่สูงส่ง ยศ สรรเสริญ

การศึกษาคือสิ่งที่สอนให้รู้ เรียนคิดแต่จะศึกษาหาความรู้ในตำราวิชาการ เพื่อ
สั่ง เสร็จให้สามารถเรียนต่อในชั้นสูงสำหรับเป็นแนวทางการเข้ารับราชการ มุ่งเป็นใหญ่เป็น
โต ทำให้ประชาชนและทั้งอาณาจักรเป็นเหตุให้ชาวต่างชาติเข้ามาประกอบกิจการที่เป็น
ของสยามไทยแทนเรื่องผู้ที่หวังรับราชการไม่ได้ เป็นตามที่หวัง ก็ไม่ยอมกลับไปประกอบอาชีพเดิม
" เพราะเหตุว่า บากหนักรวมทางหนังสือแล้วก็หาได้ส่งมาในงานรับไม่ได้ จึงพาให้แลเห็นสัน
เฉพะะในกิจการที่ตนถนัด จึงบากบั่นไปในทางหนังสือนี้เอง ที่สุดเป็นเพียง สุ่มย่นคัดลอกได้ผลน้อย
พอเป็นเครื่องเขียนยาวชีวิตให้เป็นไปได้ก็มีโดยมาก"^๑

๗. หลักรัตนตรีที่ไม่มีจุดมุ่งหมายที่แน่นอน

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงวิจารณ์ว่าหลักรัตนตรีของไทยในขณะนั้นยัง
" กวีดแกว่ง " เนื่องจาก

" ความรู้เป็นหลักรัตนตรีซึ่งเพิ่มขึ้น โดยลำดับ ยังไม่ได้จับหลัก กล่าวคือ
มุ่งจะให้คนเป็น เช่นไร หรือจะให้เข้ากับได้กับศึกษาพิเศษชนิดใด และ
และ เห็นกวัดแกว่งอยู่"^๒

๘. การศึกษาสัมพันธ์กับการศึกษาพิเศษไม่สอดคล้องกัน อาชีพเดิมของวงศ์ตระกูล

นับว่าเป็นการศึกษาคณะที่กระทำกันละทิ้งอาชีพเดิมของวงศ์ตระกูล ดัง
พระบรมโองการสั่งการศึกษาของกุลบุตรตอหนึ่งว่า

" การศึกษาราชวังสืบในชั้นนี้ การศึกษาสามัญของพวกบุตรราชบุตร
ไม่เป็นอันโยงกับการศึกษาพิเศษสำหรับกิจการเดิมของตระกูล กลับเป็น
เครื่องเปลี่ยนทิ้งเพไปในทางใหม่ การงานที่เป็น ของไทยยอมตกไปเป็น
ของชาวต่างประเทศ"^๓

^๑ เรื่องเดียวกันหน้า ๓๓.

^๒ เรื่องเดียวกันหน้า ๓๕.

^๓ เรื่องเดียวกันหน้า ๓๘.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงยกตัวอย่างว่า "บุตรชาวนาเรียนหนังสือแล้วทำการ
สมัยใหม่ แลเห็นชัดว่า เมื่อล่วงมาชดาดแล้วคนนั้นคงไม่ทำมาต่อไป ถ้านาเป็นของตระกูล
เอง ก็น่าจะขายเสีย ในไม่ช้า ตระกูลผู้เป็นเจ้านายของตนนั้นก็จะมีอะไรเป็นหลักฐาน
กลับจะต้องหาเลี้ยงชีพด้วยกำลังแรง"^๑

๙. การจัดการศึกษาที่ผลผลิตหนังสือแบบเรียนใหม่ทั้งหมด

เป็นสาเหตุที่ทำให้การศึกษาเจริญก้าวหน้าได้ช้า เพราะต้องเรียนภาษาต่าง
ประเทศเพื่อเป็นแนวทรวงในการศึกษาหรือความรู้ ทำให้การเรียนไม่แพร่หลาย สมเด็จพระ
มหาสมณเจ้า ฯ ทรงเสนอว่า "การเล่าเรียนในกรุงเทพฯ ยังไม่เจริญขึ้นได้ ก็เพราะขาดความ
บำรุงในข้อนี้เอง เห็นสมควรจะรีบจัดตั้งสามารถที่จะทำได้..."^๒

๑๐. การจัดการศึกษาให้เปล่า (Free Education) มากเกินไป

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงแสดงความเห็นเกี่ยวกับการศึกษาที่เปล่านั้นว่า

"การตั้งโรงเรียนตามวัด และให้เรียนได้เปล่าที่เรียกใน

ภาษาอังกฤษว่า ฟรีเอดูเคชัน เป็นเหตุให้ผู้ปกครองเด็กไม่พาไปในที่
จะสอน ส่งเข้าโรงเรียนเสียก็แล้วกัน ครั้นเมื่อเริ่มหลักสูตรสูงขึ้นด้วย
จนถึงในมัธยม เป็นอันพ้นความรู้ความสามารถของพระ จะสอนได้เฉพาะ
สักพัก แลกล่าวให้เรียนได้เปล่าทั้งหมด เป็นทางให้กุลบุตรหมายสูงกว่าที่
เต็มของตนด้วย"^๓

^๑ เรื่องเดียวกัน หน้า 74.

^๒ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ล่ายพระพิถักเกี่ยวกับ
การศึกษา, หน้า ๕.

^๓ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, การศึกษา, หน้า ๗๕.

๑๑. การคัดลอกความรู้ร่วมโดยกระทรวงศึกษาหรือกรมศึกษา (ในขณะนั้น) จัดขึ้นทำให้ผู้ที่ลอบได้มีความรู้ย่อยลง

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงเห็นว่า การคัดลอกแบบนี้อาจทำให้ผู้ที่ลอบได้มีความรู้ย่อยลง และผู้ดำเนินการลอบก็มิรู้ตัวนักเรียนด้วย พระองค์ทรงแสดงความคิดไว้ดังนี้

"การลอบความรู้ของนักเรียนมาโรงด้วยกัน ดังได้เคยสังเกตมหาเวสสิณเฉพาะโรงใหม่ เจ้าน้ำที่ผู้ลอบไม่รู้ตัวนักเรียน ไม่ต้องกล่าวถึงจะรู้จักความรู้ของเขร ที่ลุดจะเปลี่ยนผู้อื่นเข้าแทนก็แทบได้ และการลอบความรู้ บ่อมีเค้า เรือนสำหรับลัด ที่เรียกในภาษาอังกฤษว่า "Key" ไม่ต้องศึกษาหัวถึงก็อาจได้ได้ นักเรียนที่ลัดได้ด้วยกระบวนนี้ จึงมีความรู้อ่อน และไม่คงแก่เรียน"^๑

๑๒. การศึกษาที่มุ่งให้ประกาศนียบัตรทุกระดับขึ้นเป็นลำดับ

การที่ให้ประกาศนียบัตรทุกระดับขึ้นทำให้ผู้ที่ได้รับบางคนคิดว่าตนมีความรู้ความสามารถกว่าผู้อื่น มีความทะนงตัว เมื่อเข้าทำงานก็ไม่สามารถทำงานร่วมกับผู้อื่นได้ ทรงทรงจึงทำให้ทำงานได้ไม่ดีเท่ากับคนที่ไม่ได้รับประกาศนียบัตร เพราะพวกนี้มักถ่อมตนคิดว่าตนเองมีความรู้ย่อย จึงเป็นผู้ไม่หาความรู้และยอมรับฟังความคิดเห็นของผู้อื่น" จึงมีสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงเห็นว่าควรทำให้เป็นหนังสือคู่มือ (certificate) "ไปถึงผู้ให้ของเดีกว่า" เด็กคนนั้นมีความรู้อย่างนั้น ประพฤติดีอย่างนั้น เท่านั้นพอจะเป็นเครื่องให้เด็กตั้งใจเรียนและประพฤติ รู้จักรักษาชื่อเสียงไปจนภายหลัง ดีกว่าให้ประกาศนียบัตรทำใ้ทำอะไรไม่ได้"^๒ ประกาศนียบัตรนั้นสมควรถวายให้แก่นักเรียนจบวิชาขึ้นชั้นสูงแล้ว เพื่อให้นักเรียนจะได้ออกไปประกอบอาชีพ

^๑ Key

^๒ เรื่องเดียวกัน หน้า ๙๘.

^๓ เรื่องเดียวกัน หน้า ๙๐.

๑๓. การสอนที่ไม่ยึดลำดับเนื้อเรื่อง

ทำให้ผู้เรียนเกิดความสับสนกว่าจะเกิดการเรียนรู้และเข้าใจต้องใช้เวลาทวน
สอบเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงยกตัวอย่างไว้ดังนี้

"...การสอนพระพุทธศาสนาของเรา ยังไม่ได้ยึดลำดับ ยังสับสน
เอาใหม่บ้างนี่บ้าง เข้าใจยากเข้าใจลงสันนิษฐานได้ ข้าพเจ้าเองก็สับสนว่าเป็น
เช่นนี้ ไม่ใช่แต่การสอนคำสอน ลอนวิชาอื่นก็ออกจะเป็นเช่นนี้เหมือนกัน เช่นจะเรียน
โทรศัพตศาสตร์ ครูทำให้ทำปฏิทินก่อนไม่ได้อธิบายว่าปฏิทินคืออะไร เป็นแต่
สอนให้ทำไปเท่านั้น ไม่ต้องรู้ว่าความดีและเห็นงามของโลกเนื่องกับ
พระอาทิตย์เป็นอย่างไรเกี่ยวกับดาวเคราะห์อื่นอย่างไร เมื่อมีหนังสือแสดง
คำสอนลุ่มลึกขึ้นโดยลำดับ ความสับสนวุ่นวายแก่คนเรียนและคนปฏิบัติยิ่งมาก"^๑

ความสัมพันธ์ระหว่างการศึกษา กับ คำสอนอื่น หรือสังคม

การศึกษาในประเทศไทย

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ทรงให้ความหมายของประเทศไทยไว้ว่า เป็นชุมชน
ชนที่พึ่งอยู่เป็นปึกแผ่นแห่งหนึ่ง โดยแบ่งคนในชุมชนนั้นออกเป็น ๒ ส่วน คือ ผู้ปกครองได้
แก่พระเจ้าแผ่นดิน และข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ ตลอดจนข้าราชการชั้นผู้น้อยทั่วไป ทว่าหน้าที่
ดูแลความสงบเรียบร้อยและความเจริญรุ่งเรืองในประเทศ ผู้ปฏิบัติปกครองได้แก่ ราษฎร
ธรรมดาทั่วไปที่ไม่เกี่ยวข้องกับการปกครอง มีหน้าที่รักษาเสถียรภาพและให้การศึกษาช่วยเหลือผู้
ปกครองด้วยกำลังกายและทรัพย์สิน^๒

^๑ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ธรรมดัตถ์, หน้า ๘๖.

^๒ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, การกตนะสังขัม (กรุงเทพฯ

จากพระนิพนธ์ เรื่องพระราชดำริเป็นหัวหน้าของหมู่คณะ^๑ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงเห็นว่าทั้งฝ่ายผู้ปกครองและผู้ผู้ใต้การปกครองจะอยู่ในสังคมได้อย่างมีความสุข เพราะทุกคนรู้จักปฏิบัติหน้าที่ของตน มีความประพฤติดี และสามารถประกอบอาชีพได้ผลดี การที่จะเกิดสิ่งเหล่านี้ได้ก็ด้วยการให้การศึกษากับประชาชน เป็นหน้าที่ของฝ่ายผู้ปกครองที่จะจัดการศึกษาให้ตรงตามความต้องการของประเทศ ถ้าต้องการให้เศรษฐกิจของประเทศดีและพลเมืองมีความประพฤติที่ดีก็จัดการศึกษาให้ผู้นั้นมีความรู้ความสามารถในการประกอบอาชีพ และอบรมสั่งสอนศีลธรรม เพื่อให้มีความประพฤติเรียบร้อย เมื่อประชาชนแต่ละคนสามารถประกอบอาชีพได้ผลดี และมีความประพฤติเรียบร้อย เป็นผลให้แต่ละครอบครัวได้เศรษฐกิจและอยู่กันอย่างมีความสุข รวมหลาย ๆ ครอบครัวก็กลายเป็น ประเทศชาติ ประเทศก็จะมีเศรษฐกิจดีและทุกคนอยู่ร่วมกัน อย่างมีความสุข

การศึกษาของฝ่ายผู้ปกครองกับผู้ผู้ใต้การปกครองควรมีความแตกต่างกัน ความรู้ขั้นพื้นฐานของฝ่ายผู้ปกครองควรสูงกว่าความรู้ขั้นพื้นฐานของผู้ผู้ใต้การปกครอง เพราะการศึกษาขั้นพื้นฐานของราษฎรทั่วไปมักเข้าเป็นภาระส่วนตัวในการประกอบอาชีพเท่านั้น และขึ้นอยู่กับความต้องการของประเทศที่ต้องการให้ราษฎรเป็นอย่างไร โดยคำนึงถึงพื้นฐานอาชีพและท้องถิ่นนั้นเป็นสำคัญ ส่วนความรู้ที่ ฐานของฝ่ายผู้ปกครองควรสูงขึ้นไปและแยกเป็นสาขาต่าง ๆ เพื่อให้เหมาะสมกับการศึกษาพิเศษสำหรับข้าราชการในหน้าที่ต่าง ๆ ถ้าจัดการศึกษาขั้นพื้นฐานของทั้งสองฝ่ายเท่ากันจะทำให้ราษฎรมุ่งหวังที่จะเข้ารับราชการ ละทิ้งอาชีพและถิ่นฐานเดิมของตน ทำให้ชาวต่างชาตินำมาทำอาชีพเหล่านี้แทน เศรษฐกิจก็ตกเป็นของชาวต่างชาตินั้น

การศึกษาของประชาชนมีความสัมพันธ์กับการปกครองของประเทศ ถ้าการปกครองไม่สอดคล้องเป็นระเบียบ การศึกษาก็ไม่สัมฤทธิ์ผลอะไรก็ได้ ดังนั้นก่อนที่จะพัฒนาการศึกษาควรจัดการปกครองให้เป็นระเบียบเสียก่อน แม้เรื่องเล็กน้อย เช่น ในห้องเรียนก็ควรเป็นระเบียบในการอยู่ร่วมกันและการประพฤติตัว ถ้าเด็กเรียนไม่อยู่ในระเบียบการเรียนของนัก เรียนก็ไม่

^๑ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ธรรมดล ๑ หน้า ๒๔๔-๓๐๐.

ตีตามต้องการ เป็นต้น ดังนั้นในการศึกษาศึกษาของพระองค์จึงเห็นถึงเรื่องการศึกษาระดับการปกครองด้วย และที่เห็นได้จากการศึกษาหัวเมืองทั่วพระราชอาณาจักร พระองค์จึงผู้ช่วยราชการมณฑลออกไปศึกษา ผู้ช่วยราชการเหล่านั้นต้องทำรายงานเกี่ยวกับความเป็นไปของคณะสงฆ์ด้วย ในที่สุดพระองค์ก็ทรงรวบรวมเป็นพระราชบัญญัติการปกครองสงฆ์ ซึ่งในพระราชโองการในรัชสมัยโกสินทรศก ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๕๕)

การศึกษาช่วยวางรากฐานของประเทศชาติ โดยการนำความรู้ความเป็นไปในอดีตมาผสมผสานกับปัจจุบัน เพื่อวางรากฐานอนาคตของประเทศให้แก่นุชนรุ่นหลัง การวางพื้นฐานการศึกษาที่เท่าเทียมกัน หลังเปลี่ยนแปลงไปแนวทางที่ดีเท่านี้ที่สามารรถนำประเทศให้ก้าวเดินไปสู่ความเจริญรุ่งเรืองและทัดเทียมอารยประเทศ แต่การวางพื้นฐานการศึกษาไม่สามารถเห็นผลได้ในระยะเวลาสั้น ทั้งนี้ต้องอาศัยความสามารรถของนักการศึกษาในการคาดคะเนความต้องการและความเป็นไปในอนาคต เพื่อจัดการศึกษาของประเทศให้เหมาะสม สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงแสดงความคิดเห็นว่า "การศึกษาเป็นสำคัญในชั่วพริบตาเดียว อาจหาความเปลี่ยนแปลงได้ ทั้งข้างดี ทั้งข้างเสีย และผลไม่ปรากฏทันที ต้องอาศัยความคาดเห็น เหตุการณ์ทั้งหมักรเป็นที่สุด"

การศึกษาเกี่ยวกับศาสนา

การศึกษาของไทยแต่โบราณมีความเกี่ยวข้องกับศาสนาและวัดตลอดมา ประชาชนนิยมบำเพ็ญศรัทธาของตนไปฝากพระที่ตนนับถือ เพื่อให้ได้รับการอบรมสั่งสอนให้อ่านออก คิดเลขเป็น และมีความประพฤติดี พระกับประชาชนจึงมีความใกล้ชิดกัน ต่างฝ่ายต่างก็ประโยชน์กันและกัน พระได้ใช้ประโยชน์ในการที่ได้เกิดไว้ช่วยงาน และรู้ถึงบุคคลในครอบครัวของตนได้ดียิ่งขึ้น เมื่อเกิดปัญหาหรือต้องการความช่วยเหลือก็สามารรถขอให้อ่านออกได้ ฝ่ายผู้ปกครองของเดิก็ได้ประโยชน์ฝากเด็กให้พระช่วยอบรมสั่งสอน ไม่ต้องเป็นภาระในขณะประกอบอาชีพ การที่ประชาชน

๑ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, การคณะสงฆ์, หน้า ๓๐๕.

ความไม่คลั่งไถ้กับพระก็ยอมทำให้เห็นความสำคัญ ของคำสั่งนา พยายามประพฤติดีประพฤติชอบ ส้มเตี๊ญ
พระมหาสมณเจ้าทรง เห็นว่าการศึกษายังมีฐานะควรจะได้ไว้ดี เป็นสถานศึกษาและให้พระเป็นผู้สอน
สำหรับการศึกษาชั้นสูงซึ่ง เกินความสามารถของพระ จึงส่งควราให้ภักเรียนเข้าเรียนในโรงเรียน
การศึกษาศึกษาโดยอาศัยวัดและพระที่มีสามารถช่วยการศึกษาได้รวดเร็ว หัวถึง และประหยัด
เงินในการสร้างโรงเรียนเป็นอันมาก

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงเห็นความสำคัญของการปลูกฝังใจประชาชนมีความ
ประพฤติดี รู้ว่าอะไรควรประพฤติ อะไรไม่ควรประพฤติ การที่คนทั้งหลายมีความประพฤติดีก็ทำ
ให้สังคมอยู่ร่วมกัน อย่างมีความสุข ดังนั้นการศึกษาศึกษาจึงตั้งองค์หนึ่งถึงกระส่วนคำสั่งนาด้วย
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงเล็งเห็นความสำคัญ แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เกี่ยวกับการศึกษาคว่า "เห็นควรจะได้มีความรู้ในพระพุทธคำสั่งนาเข้าทุกชั้น เห็นว่าเรียน
จะต้องใส่ใจ เป็นอุบายให้ฝึกฝนทางธรรม ๕ ละชั่วให้ตนให้เป็นคนมีความประพฤติดีสมเด็จพระ
บรมราชูปถัมภ์ ไม่ควรจะได้เอาใจไปเฉพาะในชั้นสูงอย่างแบบอังกฤษ"^๑

ในสมัยนั้นการนับถือพุทธคำสั่งนาของคนไทยเสื่อมมาก ดังจะเห็น ได้จากพระราช
ดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตอนหนึ่งในการประชุมปรึกษเกี่ยวกับ
การศึกษาศึกษาหัวเมือง ในวันที่ ๒๖ กันยายน ร.ศ. ๑๑๗ ว่า

"...การเล่าเรียนที่จะดีไปทางนี้ ไม่ให้เกี่ยวแก่การวัดด้วย
นั้นไม่ได้ เพราะไปแต่จะสั่งสอนแต่อักษรวิธี ต้องสั่งสอนถึงการคำสั่งนาด้วย
ข้อนี้เพื่อความปรารถนาอันใหญ่ยิ่ง เพราะได้พูดกันโดยไม่ได้ความหมายที่
จะมาฟ้องกันว่าคนไทยไม่รู้สักสิ่งหนึ่งโดยมาก ได้ตรวจลอบแลกรรมหนังสือต่างได้
ตรวจลอบตามหัวเมือง เห็นเสื่อมทรามมากดูเป็น คนไทยไม่มีคำสั่งนา..."^๒

^๑ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, การศึกษา, หน้า ๑๒.

^๒ ร.ศ. ๑๑๗. ๕ เรื่องจัดการเล่าเรียนตามมณฑลต่าง ๆ ศ. ๑๒/๗ ปีที่ ๒

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงตระหนักใน เรื่องนี้เป็นอย่างดี พระองค์จึงทรงพยายาม
 ส่งเสริมการศึกษาพุทธศาสนาแก่ประชาชนด้วยการจัดให้มีการสอนพุทธศาสนาในโรงเรียน
 ส่งเสริมพระธรรมเทศนาส่งสอนประชาชน พิมพ์หนังสือเผยแพร่ความรู้เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา
 นอกราชการถึงยังทรงส่งเสริมการศึกษาพุทธศาสนาแก่พระสงฆ์ด้วยการเป็นผู้ดำเนินการก่อตั้ง
 มหาวิทยาลัยวิชาสงฆ์ เพื่อเป็นสถานศึกษาในทางพุทธศาสนาแก่พระภิกษุสามเณร พระองค์ทรง
 ถือว่า การศึกษาควรประกอบด้วยคติโลกและคติธรรม

การศึกษากับธรรมชาตินิ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงมีความเห็นเห็นว่า ธรรมชาตินั้นมีส่วนเกี่ยวข้องกับ การ
 ศึกษาโดยสรุปได้แก่พระธรรมเทศนาของอุปัชฌาย์ของสงฆ์ในภรรษาโรงเรียนพระปริยัติธรรม
 คณะครูเง่าได้ตั้งไว้ ทุกสิ่งทุกอย่างที่เกิดขึ้นในโลกนี้ ล้วนเป็นธรรมชาตินี้ทั้งสิ้น ธรรมชาตินี้สามารถ
 ทำให้เกิดคุณและโทษแก่มนุษย์ได้ เช่น โรคภัยไข้เจ็บเป็นธรรมชาตินี้ทำให้โทษ สิ่งที่มาประกอบ
 เป็นตัวยารักษาโรคทำให้หายเป็นธรรมชาตินี้ทำให้คุณ กำมุธยบยั้งรักษาของธรรมชาตินี้ มนุษย์ก็สามารถ
 นำธรรมชาตินี้ให้กลับมาใช้ประโยชน์เพื่อประโยชน์ของธรรมชาตินี้ให้โทษได้ ในสมัยโบราณกาลมนุษย์ถือ
 ว่าโรคฝีดาษเป็นโรคที่ร้ายแรง ถึงกับทำลายชีวิตมนุษย์ จนทำให้มนุษย์ในยุคหนึ่งคิดว่า เกิดจากการ
 ตลบปัดตาลของภูตผีปีศาจ แต่ปัจจุบันนี้โรคฝีดาษเป็นเพียงโรคร้ายอย่างหนึ่งซึ่งมนุษย์สามารถป้องกัน
 ไม่ให้เกิดขึ้นได้ด้วยการศึกษาประกอบด้วยวิชาอื่น ที่มนุษย์สามารถเอาชนะโรคร้ายนี้ได้ก็เพราะมนุษย์
 ศึกษองธรรมชาตินี้และสามารถนำธรรมชาตินี้มาใช้ให้เป็นประโยชน์ได้ ซึ่งเรียกว่าความรู้ สมเด็จพระ
 มหาสมณเจ้า ฯ ตรัสไว้ในพระธรรมเทศนาอุปัชฌาย์ บริจาคของสงฆ์ในภรรษาโรงเรียน
 พระปริยัติธรรมคณะครูเง่าว่า

"ความรู้ชั้นย่อมช่วยชีวิตคนไว้ได้มากกว่ามากเหมือนกัน"^๑

^๑ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ธรรมเทศนา, หน้า ๔๕๐.

ความรู้ต่าง ๆ ได้มาจากภาษาละติน เกิด จดจำความเป็นไปของธรรมชาติแล้วนำมาบอก
เล่ากันต่อ ๆ มาโดยบิดามารดาและครูบิณฑาคารย์ เมื่อสะสมหลายชั่วอายุคนก็ทำให้ความรู้มี
มากขึ้น ต่อมามนุษย์สามารถคิดค้นวิธีเขียนหนังสือขึ้นได้ จึงมีการจดบันทึกความรู้เหล่านั้นไว้ใน
สมุดหนังสือทำให้ความรู้มีรายละเอียดและจดบันทึกการตั้ง เกิดธรรมชาติได้มากขึ้น จนกระทั่ง
มนุษย์สามารถนำความรู้ในอดีตมาผสมผสานกับปัจจุบัน คาดการณ์ในอนาคตได้

การบอกเล่าความรู้ในโบราณเป็นเพียงการเล่าสืบต่อกันมา จากคนหนึ่งไปสู่อีกคนหนึ่ง
จากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง ต่อมาการบอกเล่าก็มีระบบระเบียบขึ้น จนถึงปัจจุบันมีโรงเรียน
เป็นสถานที่บอกเล่าความรู้ มีวิธีการทำให้เกิดความรู้ มีการจัดหมวดหมู่ความรู้ สิ่งทั้งหลาย
เหล่านี้เรียกว่า การศึกษา การศึกษาทำให้มนุษย์มีความเจริญก้าวหน้ามากยิ่งขึ้น ผู้ที่คิดประดิษฐ์
สิ่งใหม่ได้ก็ด้วยอาศัยการศึกษา เช่น ผู้ที่คิดประดิษฐ์โทรเลขไม่มีสายได้เป็นคนแรก เขาก็ต้องมี
ความรู้ธรรมชาติของไฟฟ้า เกี่ยวกับลักษณะของไฟฟ้า ไฟฟ้าสามารถเดินทางในอวกาศได้มากกว่าบน
แผ่นดิน

การศึกษาที่ทำให้มนุษย์รู้แทนรู้ธรรมชาติ สามารถหลีกเลี่ยงอุปสรรคต่าง ๆ ที่เกิด
ขึ้นได้ จนกระทั่งอยู่ในโลกได้อย่างสะดวกสบาย แยกออกเป็นหลายประเภท ทั้งทางโลกและทาง
ธรรม การศึกษาทางโลกได้แก่ความรู้ในการดำรงชีวิตประจำวัน การประกอบอาชีพการงานเลี้ยงชีพ
การศึกษาทางธรรมได้แก่ความรู้ที่ทำให้ประพฤติดีประพฤติกว่อบ สัมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ
ทรงนิพนธ์ไว้ในเรื่องวิสุทธิสารลัมปะนโย ว่า

"วิชา เป็นสัมปตีสังคนทั้งหลายนิยมกัน เพราะเป็นความรู้ไปสั่งจาก
ความเขลาไม่หยิ่งรักดีของธรรมชาติ ทำให้หลีกเลี่ยงจากอุปสรรคหรือทางพิศวัต
และให้เข้าถึงลัทธิดีคือทรงปลอดโปร่ง มีประเภทมากมายหลายประการทั้ง
ทางโลกทางธรรม"

° สัมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ธรรมกถึก, หน้า ๘.

บทที่ ๔

การจัดการศึกษาหัวเมือง

ในปี ร.ศ.๑๑๖ (พ.ศ.๒๔๔๐) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จ
ราชดำเนินประเทศต่าง ๆ ในยุโรป ได้ทอดพระเนตรเห็นนักเรียนส่งไปเรียนในต่าง
ประเทศเป็นเวลานานยังเรียนไม่สำเร็จทั้งพระราชประสงค์ และเมื่อสำเร็จกลับมาเมืองไทย
แล้ว จำนวนผู้มีความรู้ความสามารถก็ไม่เพียงพอต่อความต้องการของประเทศ ครั้นกลับมา
เมืองไทยก็ยอมถูกกลืนหายไปไม่ทันกับการพัฒนาประเทศให้ทัดเทียมอารยประเทศ พระองค์จึง
โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (ม.ร.ว.เปีย มาลากุล) ซึ่งขณะนั้น
เป็นพระยารัฐประศาสน์บดี อัครราชทูตพิเศษประจำประเทศอังกฤษ ศึกษาวิธีการจัดการศึกษา
ของประเทศในยุโรป และเสนอแนะวิธีแก้ไขการศึกษาของไทยให้เจริญก้าวหน้าและทันกับ
ความต้องการของประเทศ ต่อมาในปี ร.ศ.๑๑๗ (พ.ศ.๒๔๔๑)



สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ก็ได้ส่งรายงานแบบแผนการจัดการศึกษาในประเทศไทย และความเห็นในการจัดการศึกษาในประเทศไทย โดยแบ่งเป็น ๒ ภาค คือ ภาคการศึกษาในกรุงเทพ และภาคการศึกษาหัวเมือง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพอพระทัยในรายงานฉบับนี้ ทรงชมเชยว่า "มีความเห็นที่ได้ตรึกตรองรอบคอบดี"^๑ ทรงส่งรายงานฉบับนี้ให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ แสดงความคิดเห็น สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงเห็นด้วยกับรายงานฉบับนี้ ๓ ประการ คือ

๑. การแปลตำราวิชาต่าง ๆ ที่เป็นภาษาต่างประเทศให้เป็นภาษาไทย
๒. การเพิ่มวิชาภาษาอังกฤษและวิชาความรู้ต่าง ๆ ในหลักสูตร เช่น วิชาภูมิศาสตร์ เป็นต้น
๓. การวางแผนการศึกษาในกรุงให้ได้ระดับมาตรฐานของการศึกษาในประเทศอังกฤษ^๒

นอกจากนั้นสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ยังทรงเสนอความคิดเห็นเพิ่มเติมอีก

๒ ประการ คือ

๑. ควรเพิ่มความรู้อันเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาทุกชั้น เพื่อเป็นสิ่งจูงใจให้นักเรียนสนใจในทางธรรมและประพฤติตนเป็นคนดี
๒. ควรจัดโรงเรียนฝึกสอนเป็นตัวอย่าง และมีการสอบความรู้ให้ประกาศนียบัตรไปพลางก่อน เมื่อการศึกษาคำเนินการไปได้ดี จึงประกาศเพิ่มเติมให้จัดโรงเรียนและวิธีสอบความรู้ให้ได้มาตรฐานเหมือนประเทศอังกฤษ ทรงรับจัดโรงเรียนของมกุฎราชวิทยาลัยให้ฝึกสอนเป็นตัวอย่างด้วย

๑ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา, หน้า ๑

๒ เรื่องเดียวกัน หน้า ๔-๖

กระทรวงธรรมการได้จัดการศึกษาตามความเห็นที่ทรงเสนอมาทหลายประเทศ เช่น เพิ่มวิชาพุทธศาสนาหรือที่เรียกว่าวิชาจรยาเข้าในหลักสูตรชั้นต่าง ๆ ซึ่งก่อนหน้านั้น ไม่มีการสอน จัดตั้งโรงเรียนตัวอย่างขึ้น และจัดพิมพ์หนังสือเกี่ยวกับขนบธรรมเนียมราชการต่าง ๆ ใช้เป็นแบบเรียนสำหรับโรงเรียนขนาดเล็ก เป็นต้น^๑

ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงขอร้องให้กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ และกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทำความเห็น เรื่องจัดการศึกษาในหัวเมือง ขึ้นทูลเกล้าถวาย ความเห็นของกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เกี่ยวกับการจัดการศึกษาหัวเมือง มีว่า การจัดการศึกษาควรให้ผู้เรียนมีความรู้ความสามารถในการประกอบอาชีพ และมีความประพฤติดี ความรู้ที่ควรจัดคือ ความรู้ในการอ่าน เขียน คิดเลข การประกอบอาชีพ และธรรมปฏิบัติ การจัดการศึกษาควรคำนึงถึงหลักประหยัดด้วยการจัดการศึกษาในวัด และการบำรุงการศึกษาไม่ควรจ่ายให้โรงเรียนเซนต์กิติ (โรงเรียนราษฎร์) เดือนละ ๑๐ บาท ซึ่งเป็นการ "ต๋าน้ำพรึกละลายแม่น้ำ" ทรงเสนอว่าควรมีการบำรุงโรงเรียนเป็น ๒ แบบ คือ บำรุงโดยตรง ให้ทุนค่าใช้จ่ายให้พอเพียงกับการจัดการศึกษาและขยายงานต่อไปได้ บำรุงโดยทางอ้อม ไม่จ่ายเงินแต่พิมพ์ตำราเรียนจำหน่ายในราคาถูก^๒ ในวันที่ ๒๖ กันยายน ร.ศ. ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๑) ได้มีการประชุม เรื่องจัดโรงเรียนในพระราชอาณาเขต พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นประธานการประชุม ผู้เข้าประชุมมีดังนี้ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรินทร์ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ากิตติยากร วรลักษณ เจ้าพระยาภาสกรวงษ์ เมื่อเริ่มการประชุม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำรัสเกี่ยวกับความล้มเหลวของการจัดการศึกษาของประเทศไทย

๑ กุรุสภา, ประชณีศรุ ๑๖ มกราคม ๒๕๐๖, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์กุรุสภา, ๒๕๐๖) หน้า ๔๔

๒ ก.จ.ช.ร.๕ เรื่องจัดการเล่าเรียนตามมณฑลต่าง ๆ ศ.๑๒/๗ ปีที่ ๑(๑-๔๔)
ก.ย.๑๑๗ - ก.พ.๑๑๗ หน้า ๑-๔

ที่สู่ประเทศอื่นไม่ได้ พระองค์ทรงเปรียบเทียบการจัดการศึกษาที่กรมศึกษาธิการ'จัดในขณะนั้นว่า "เหมือนหนึ่งไม้กระถาง ซึ่งไม้นั้นโตจนเต็มกระถางแล้วก็ไม่งอกงามขึ้นไปได้อีก" ทรงให้มีการประชุมปรึกษาหารือ เพื่อให้การศึกษาเจริญก้าวหน้าออกไปได้ "จุดต้นไทรอันมีราก แลกิ่งก้านงอกงามแผ่ไพศาล มิใช่ไม้กระถาง" ในพระราชดำรัสตอนหนึ่งทรงกล่าวถึงการจัดการศึกษาในวัดว่า

"...การเล่าเรียนที่จะจัดไปทางอื่นมิให้เกี่ยวแก่การวัดด้วยนั้นไม่ได้ เพราะใช้แต่จะสั่งสอนแต่อักษรวิธี ต้องสั่งสอนถึงการศึกษาด้วย ข้อนี้เป็นความปรารถนาอันใหญ่ยิ่ง เพราะได้พูดกันโดยไม่ได้นัดหมายกันมาก็มาพ้องกันว่าคนไทยไม่รู้จักสืบทอดโดยมาก ได้ตรวจสอบแลกรมหมื่นดำรง ได้ตรวจสอบตามหัวเมือง เห็นเสื่อมทรามมากดูเป็นคนไทยไม่มีศาสนา..."^๑

ก่อนที่การประชุมจะสิ้นสุด พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีพระราชดำรัสสรุปว่า การจัดการศึกษาในวัดตามหัวเมือง ทรงมอบให้กรมหมื่นวชิรญาณฯ จัดการ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพและข้าหลวงเทศาภิบาลทุกมณฑล เป็นผู้ให้ความช่วยเหลือ กระทรวงมหาดไทยเป็นผู้เบิกจ่ายงบประมาณ ต่อมาในวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน ร.ศ.๑๑๗ (พ.ศ.๒๔๔๑) ได้มีประกาศพระราชดำริในการจัดการศึกษา และประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมืองออกมาพร้อมกัน

๑ เรื่องเดียวกัน หน้า ๑๔

ประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมือง

มีพระบรมราชโองการ ในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงพระคุณธรรมอันมหาประเสริฐ ให้ประกาศณะเตียงแก่ พระภิกษุสงฆ์ทราบทั่วกันว่า ทรงรำพึงในพระราชจริยานุวัติ จะทำนุบำรุงความเจริญรุ่งเรือง ให้เกิดทั่วไปตลอดพระราชอาณาจักร เพื่อให้สมณะพราหมณาจารย์ แลอาณาประชาราษฎร ทั้งหลายมีความสุขสำราญยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน ทรงพระราชดำริห์เห็นว่า ความเจริญของคน ทั้งหลายย่อมเกิดแต่ความประพฤติชอบ แลการเลี้ยงชีวิตชอบ เป็นที่ตั้ง คนทั้งหลายจะประพฤติ ชอบแลจะหาเลี้ยงชีวิตโดยชอบนั้นเล่า ก็ย่อมเอาไสรพยากรได้สดับฟังโอวาทคำสั่งสอนที่ชอบ แลการที่ได้ศึกษาวิชาความรู้ในทางที่จะให้บังเกิดประโยชน์มาแต่ย่อมเยาว์ แลฝึกซ้อมสั่งสอน ให้น้อมในทางสัมมาปฏิบัติ แลเจริญปัญญาสามารถในกิจการต่าง ๆ อันเป็นเครื่องประกอบ การหาเลี้ยงชีพเมื่อเติบโตใหญ่ จึงชื่อว่าได้เข้าสู่ทางความเจริญเป็นความจริงดังนี้

ก็แลประชาชนในสยามราชอาณาจักรนี้ ย่อมเป็นผู้นับถือพระพุทธศาสนาโดยมาก พุทธศาสนิกชนในพระราชอาณาจักรย่อมได้สดับรับฟังพระสัทธรรม ซึ่งสมเด็จพระบรมศาสดา สัมมาสัมพุทธเจ้าบัญญัติสอนไว้เป็นวิธีทางสัมมาปฏิบัติ จากพระภิกษุสงฆ์ซึ่งมีอยู่ในสังฆาราม หัวพระราชอาณาจักร แลได้ฝากบุตรหลานเป็นศิษย์เพื่อให้รำเรียนพระบรมพุทโธวาท แลวิชา ซึ่งจะให้บังเกิดประโยชน์ กล่าวคือวิชา หนังสือ เป็นต้น ในสำนักพระภิกษุสงฆ์เป็นประเพณี มีสืบมาแต่โบราณกาลจนบัดนี้ นับว่าพระภิกษุสงฆ์ทั้งหลายได้กระทำประโยชน์แก่พระพุทธจักร แลพระราชอาณาจักรทั้งสองฝ่ายเป็นอันมาก

เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชปรารภถึงการที่จะทำนุบำรุง ประชาชนทั้งหลายให้ตั้งอยู่ในสัมมาปฏิบัติแลให้เอื้อเฟื้อในการที่จะศึกษาวิชาอัน เป็นประโยชน์ เพื่อจะให้ถึงความเจริญยิ่งขึ้นโดยลำดับ จึงทรงพระราชดำริห์เห็นว่า ไม่มีทางอย่างอื่นจะ ประเสริฐยิ่งกว่าจะเกื้อกูลพระภิกษุสงฆ์ทั้งหลาย โดยพระราชทานพระบรมราชูปถัมภ์ให้มี กำลังสั่งสอนธรรมปฏิบัติ แลวิชาความรู้แก่พุทธศาสนิกชนบริบูรณ์ยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน บัดนี้

การฝึกสอนในกรุงเทพฯ เจริญแพร่หลายมากขึ้นแล้ว สมควรจะจัดการฝึกสอนในหัวเมือง ให้เจริญขึ้นตามกัน เพราะฉะนั้น จึงได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้จัดการตีพิมพ์หนังสือเรียนแบบหลวงทั้งในส่วนที่จะสอนธรรมปฏิบัติ แลวิชาความรู้อย่างอื่นขึ้น เป็นอันมาก เพื่อจะพระราชทานแก่พระภิกษุสงฆ์ทั้งหลายไว้สำหรับฝึกสอนกุลบุตรให้ทั่วไป แลทรงอาราธนาพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ที่สมเด็จพระราชาคณะเจ้าคณะใหญ่ ให้ทรงรับภาระอำนวยการให้พระภิกษุสงฆ์สั่งสอนกุลบุตรให้ตั้งอยู่ในธรรมปฏิบัติ และมีวิชาความรู้โปรดให้บังคับการพระอารามในหัวเมืองซึ่งเป็นส่วนการพระศาสนา แลการศึกษาได้ทั้งในหัวเมืองมณฑลกรุงเทพฯ ทั้งในมณฑลหัวเมืองตลอดพระราชอาณาจักร โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เป็นเจ้าหน้าที่จัดการอนุญาติในกิจที่ฝ่ายฆราวาสจะพึงทำ จัดการพิมพ์แบบเรียนต่าง ๆ ที่จะพระราชทานแก่พระภิกษุสงฆ์ไปฝึกสอน เป็นต้น ตลอดจนการที่จะเบิกพระราชทรัพย์จากพระคลังไปจ่ายในการที่จะจัดตามพระบรมราชประสงค์นี้ แลโปรดฯ เกล้าให้ยกโรงเรียนพุทธศาสนิกชนในหัวเมืองทั้งปวงมารวมขึ้นอยู่ในพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เพื่อจะได้เป็นหมวดเดียวกัน

ขอพระภิกษุสงฆ์ทั้งหลายจงเห็นแก่พระพุทธศาสนา แลประชาชนทั้งปวง ช่วยเอาภาระธุระสั่งสอนกุลบุตรทั้งหลายให้ได้ศรัทธาเลื่อมใสในพระรัตนไตรย์ และมีวิชาความรู้อันเป็นสารประโยชน์ยิ่งขึ้น ให้สมดังพระบรมราชประสงค์ซึ่งได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศอาราธนามานี้ จงทุกประการเทอญ

ประกาศมา ณ วันที่ ๑๑ พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๗ เป็นวันที่ ๑๐๙๔๕
ในรัชกาลปัตยุบันนี้^๑

การดำเนินการจัดการศึกษาหัวเมืองในครั้งนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ และกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ได้ปรึกษาหารือกันจัดเป็นรูปแบบเพื่อให้สามารถดำเนินการด้วย

๑ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, การศึกษา, หน้า ๑-๓ และกฎหมายรัชกาลที่ ๕ ร.ศ. ๑๑๗ หน้า ๘๕

ความสะดวกเรียบร้อย เรียกว่า "แบบจัดการศึกษาหัวเมือง" เมื่อเรียบเรียงเสร็จแล้ว ได้ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์ขึ้นสำหรับใช้เป็นแบบดำเนินการ ดังต่อไปนี้

แบบจัดการศึกษาหัวเมือง

เป็นหน้าที่

๑. ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เป็นผู้จัดการพระศาสนาและการศึกษาของพุทธศาสนิกชน ทั้งในหัวเมืองมณฑลกรุงเทพฯ ทั้งในมณฑลหัวเมืองตลอดพระราชอาณาจักร โปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เป็นผู้อุดหนุน
๒. แยกการศึกษาแผนกหัวเมือง เป็นส่วนหนึ่งไม่เกี่ยวกับกรมศึกษา ขึ้นเฉพาะกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส รวมทั้งโรงเรียนคฤหัสถ์ด้วย ส่วนธุรการคงตกเป็นหน้าที่ของเจ้าคณะและกระทรวงธรรมการ
๓. จะทรงตั้งพระสงฆ์ผู้สามารถให้ เป็นผู้อำนวยการมณฑลละรูป และพระสงฆ์ผู้อำนวยการมณฑลนั้นจะมีผู้ช่วยตามสมควร
๔. พระสงฆ์ผู้อำนวยการมณฑลนั้น ถ้าเจ้าคณะมณฑลมีอยู่ก็มีหน้าที่เฉพาะฝ่ายการศึกษา ถ้าเจ้าคณะมณฑลไม่มี จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ว่าการในหน้าที่ของเจ้าคณะมณฑลด้วยก็ได้
๕. พระสงฆ์ผู้อำนวยการไม่จำเป็นจะต้องอยู่ประจำ ณ หัวเมือง เป็นแต่ต้องเอาใจใส่ในการซึ่ง เป็นหน้าที่ของตน
๖. กระทรวงมหาดไทย ข้าหลวงเทศาภิบาล และผู้ว่าราชการเมือง อุดหนุนในการฝ่ายธรรมาวาสทั้งปวง

จัดศึกษาสถาน

๗. จะจัดวัดทั้งปวงให้เป็นศึกษาสถานมีประเภทดังต่อไปนี้

ก. รวมสอนแห่งเดียวกัน เป็นโรงเรียนมีประเภทเป็นสอง โรงเรียนหลวงส่วนบำรุงเป็นของหลวง ๑ โรงเรียนราษฎร์ส่วนบำรุงเป็นของราษฎร์ ๑ สถานที่เป็นโรงเรียนต้องจัดให้ได้ระเบียบ

ข. แยกกันสอนตามสำนักอย่างประเพณีเดิม สถานที่เช่นนี้ต้องปล่อยให้ตามสะดวก เอาแต่พอได้การ

ค. โรงเรียนหลวง จะจัดในวัดซึ่งเป็นทำเลที่ประชุมคนมาก เพื่อเป็นแบบอย่างทุกหัวเมือง มากน้อยตามสมควร อย่างน้อยที่สุดเมืองละโรง จะจัดแต่ต้นไป โรงเรียนราษฎร์ตามแต่จะมีขึ้นได้ การแยกกันสอนตามสำนักมีอยู่แล้ว จะบำรุงให้เจริญขึ้นโดยลำดับ จะสำเร็จเร็วหรือช้าต้องสุดแล้วแต่กาลเทศะและกำลัง

วิชาที่จะจัด

๘. หลักสูตรที่จะสอนนั้น ในเวลานี้จะมีแต่ชั้นสามัญ ขึ้นเป็น ๔ อย่าง คือ อักษรสมัย ๑ เลข ๑ วิชาเครื่องเลี้ยงชีพ ๑ ธรรมปฏิบัติ ๑ เมื่อการเจริญจะขยายขึ้นตามควร

แบบเรียน

๙. ในส่วนสอนอักษรสมัยจะใช้แบบเรียนเร็ว ในส่วนเลขจะใช้แบบเลขฝรั่ง อีกสองอย่างจะแต่งขึ้นใหม่ นอกจากนี้ยังต้องมีหนังสือคัดอ่าน

๑๐. ถ้าหาได้ จะต้องเลี้ยงผู้แต่งแบบไว้บ้าง ใช้ชื่อแบบที่เขาแต่งบ้าง

๑๑. การพิมพ์แบบ เป็นหน้าที่ของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ แบบนั้นครั้งแรกจะจ่ายพระราชทานให้เปล่า ต่อครั้งหลังจึงจะจำหน่ายโดยราคา

แก้แบบที่ผิด

๑๒. การที่จะจัดนี้ จะแพร่หลายทั่วไป แบบใช้ตัวอักษรที่มีหลักฐานมั่นคงว่าใช้คลาดเคลื่อน ควรแก้ไขให้ถูกต้องเพื่อให้วิชาหนังสือเจริญขึ้น

ครูผู้สอน

๑๓. จะพยายามจัดพระสงฆ์สามเณรเป็นครูสอน เว้นไว้แต่จำเป็นในสมัยที่ขัดข้อง

สถานที่ฝึกครู

๑๔. จะจัดมหามกุฏราชวิทยาลัยให้เป็นประธานศึกษาสถานของศึกษาสถานในหัวเมืองทั้งปวง

๑๕. จะเอาโรงเรียนวิทยาลัย และโรงเรียนที่เป็นสาขาของวิทยาลัยบางโรงเรียนเป็นสถานที่ฝึกครู ถ้าโรงเรียนหลวงในหัวเมืองเจริญแล้วใช้ได้ด้วย

การปลูกความรู้

๑๖. ในวัดที่มีได้จัดเป็นโรงเรียน เป็นแต่แยกกันสอนตามสำนักครู ย่อมจะมีความรู้สำหรับสอนศิษย์ยิ่งและหย่อน จำเป็นจำต้องปลูกความรู้ขึ้นในวัดที่ยังบกพร่อง วิธีปลูกความรู้มีสองประการ คือ

ก. ต้องมีครูประจำไว้ส่งไปสอน เมื่อเป็นแล้วถนอมส่งไปวัดอื่นอีก โดยนับนี้ว่าจะทั่วถึงครูพวกนี้จะมีเท่าไร สุดแล้วแต่ตำบลและกาลที่จะให้ความฝึกสอนแพร่หลายในเร็ว ๆ หรือค่อยเป็นค่อยไป

ข. อีกอย่างหนึ่ง เลือกภิกษุสามเณรหรือแม่ชีขยันผู้สมัคร ให้อยู่เรียนในสถานที่ฝึกครู จะมีได้มากน้อยเท่าไร ต้องสุดแล้วแต่ทุนที่จะจ่ายเป็นค่าอาหารเลี้ยง

การสอบความรู้

๑๗. จะมีการสอบความรู้ที่หัวเมืองนั้นเองปีละครั้ง ในชั้นต้นที่โรงเรียนหลวง ตำบลใดตำบลหนึ่ง เมื่อการเล่าเรียนแพร่หลายแล้วจะแยกเป็นแห่ง ๆ ตามแขวงอำเภอ เริ่มแต่สิ้นฤดูฝนแล้ว

๑๘. ความรู้ที่จะสอบนั้น จะแยกสอบเป็นอย่าง ๆ เมื่อนักเรียนสอบได้อย่างหนึ่ง ๆ แล้ว ผู้สอบจะให้หนังสือคู่มือไว้เฉพาะอย่าง เมื่อสอบได้ครบหลักสูตรที่จัดไว้ เช่นในบัดนี้ส้อย่าง เจ้าหน้าที่จะให้ประกาศนียบัตร

๑๙. การสอบความรู้นั้น เป็นหน้าที่ของพระสงฆ์ผู้อำนวยการมณฑลและการเมือง เจ้าหน้าที่ต้องเลือกหาผู้สอบ

๒๐. การให้ประกาศนียบัตรนั้น เป็นหน้าที่ของผู้อำนวยการศึกษาเฉพาะเมือง เจ้าคณะเมืองและผู้ว่าราชการเมือง ในชั้นต้นผู้มีตำแหน่งสูงกว่า คือผู้อำนวยการศึกษามณฑล เจ้าคณะมณฑล และข้าหลวงเทศาภิบาล จะทำหน้าที่นี้เพื่อให้เป็นที่ชวนนิยมก็ได้ ประกาศนียบัตรนั้นต้องลงชื่อประทับตราเจ้าหน้าที่

การปลูกศรัทธาในศาสนา

๒๑. จะมีประชุมนักเรียนนมัสการพระสวดมนต์และสดับคำสอนในศาสนา ทุกวันธรรมสวนะ

การปกครอง

๒๒. กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส จะเป็นประธานในกรรมการสภาของมหามกุฏราชวิทยาลัยอำนวยการ เรื่องนี้

๒๓. จะเอาวิทยาลัยเป็นสถานที่ว่าการ และต้องมีผู้ตุการ และพนักงานตามสมควรแก่การ

๒๔. การที่กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส จะมีตราส่งไปถึงหัวเมืองก็ดี ผู้อำนวยการศึกษาหัวเมืองจะมีบอกหรือยื่นรายงานก็ดี ด้วยเรื่องการศึกษาส่งทางกระทรวงมหาดไทย และข้าหลวงเทศาภิบาล ไม่ต้องเกี่ยวกับเจ้าคณะและกระทรวงธรรมการ เว้นไว้แต่ด้วยเรื่องธุรการซึ่งเป็นหน้าที่ของเจ้าคณะและกระทรวงนั้น

๒๕. เพื่อจะระวังไม่ให้หน้าที่แก่งแย่งกัน ซึ่งเป็นความยากของผู้น้อย ให้กระทรวงธรรมการส่งร่างตราซึ่งจะมีไปในหน้าที่ธุรการให้กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ตรวจก่อน อย่างกระทรวงกลาโหมส่งร่างตราซึ่งจะมีไปยังบัญชาการในหน้าที่พลเรือน ให้กระทรวงมหาดไทยตรวจก่อนฉะนั้น ถ้ามีความเห็นไม่ร่วมกัน ให้เจ้าหน้าที่นำความกราบบังคมทูลพระกรุณา ขอพระราชทานพระบรมราชวินิจฉัย

๒๖. ถึงกำหนดปีหนึ่ง ผู้อำนวยการศึกษาในมณฑลต้องทำรายงานยื่นกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสผู้จะรวมถวายให้ทรงทราบ

๒๗. เมื่อสิ้นฤดูฝน จะมีประชุมพระสงฆ์ผู้อำนวยการศึกษาและเจ้าคณะหัวเมือง ปรึกษาการปีละครั้ง

เกื้อกูลในการใช้เจ็บ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเพิ่มเติม)

๒๘. ผู้อำนวยการศึกษาในมณฑล ที่จะไปจัดการเล่าเรียนในหัวเมือง ให้มียารักษาโรคต่าง ๆ และเครื่องที่จะประกอบทำยาไปด้วย ถ้าครูหรือนักเรียนหรือคนในหัวเมืองที่มีความต้องการด้วยยารักษาโรค จะได้อนุเคราะห์ตามสมควร

การบำรุง

๒๙. การที่จะต้องจ่ายพระราชทรัพย์บำรุง มีประเภทดังต่อไปนี้

- ก. เพิ่มส่วนบำรุงวิทยาลัย ให้พอเลี้ยงโรงเรียนซึ่งจะเอาเป็นสถานที่

ฝึกครู

- ข. บำรุงโรงเรียนหลวงซึ่งจะจัดขึ้นในหัวเมืองนั้น ๆ
- ค. จ่ายค่าพิมพ์แบบเรียนทั้งหลาย และจำหน่ายเครื่องเล่นเรียน
ไว้ในชั้นต้น
- ฆ. ช่วยกำส้งผู้จะออกไปจัดการศึกษา มีให้ค่าพาหนะและอาหาร
เป็นต้น
- ง. ต้องบำรุงครูไว้สำหรับจ่ายให้ไปปลูกความรู้ในวัดนั้น ๆ
- จ. เลี่ยงผู้ที่เข้ามาอยู่ศึกษาในสถานที่ฝึกครู เพื่อจะให้ความรู้
กลับไปปลูกในวัดนั้น ๆ
- ฉ. ถ้าจำเป็น ต้องมีพนักงานออฟฟิศ และจ่ายเบ็ดเสร็จในออฟฟิศ
มีพิมพ์ใบคู่มือ ประกาศนียบัตร และแบบส่งรายงาน เป็นต้น

๓๐. การเบิกเงินจ่ายเงินเป็นหน้าที่ของกระทรวงมหาดไทย

๓๑. พระราชทรัพย์ที่จะจ่ายนั้น สุดแล้วแต่จะทรงบริจาคพระราชทานเท่าไร
ก็จัดการให้ได้ผลคุ้มแก่ที่ต้องออก

จากข้อความในแบบจัดการศึกษาหัวเมือง จะเห็นว่าการจัดการศึกษาหัวเมือง
ครั้งนี้แยกออกจากกรมศึกษาธิการ การสั่งการทั้งหลายขึ้นอยู่กับสมเด็จพรมหาสมณเจ้า
พระองค์เดียว กระทรวงมหาดไทยมีหน้าที่เพียงอุดหนุนในด้านการเงิน และจัดพิมพ์แบบเรียน
กำหนดให้มหามกุฏราชวิทยาลัยเป็นหน่วยกลางในการบริหารงาน โรงเรียนวิทยาลัยและ
โรงเรียนที่เป็นสาขาของวิทยาลัยบางโรงเรียนเป็นสถานที่ฝึกครู สอนวิชาความรู้แก่พระภิกษุ
ที่ส่งมาจากหัวเมืองต่าง ๆ เพื่อกลับไปเป็นครูในภูมิลำเนาเดิม ใช้หลักสูตรและวิธีการสอน
ของมหามกุฏฯ โดยมีจุดมุ่งหมายของการศึกษาให้นักเรียนอ่านออก เขียนได้ คิดเลขเป็น
สามารถในการประกอบอาชีพ และมีความประพฤติดี วิธีดำเนินการ สมเด็จพรมหาสมณเจ้า
ทรงพิจารณาเลือกพระราชอาคันตุกะที่มีความรู้ความสามารถให้เป็นผู้อำนวยการศึกษาประจำมณฑล
ขึ้นทูลเกล้าฯ เพื่อทรงแต่งตั้งเป็นผู้อำนวยการศึกษาหัวเมือง ๑๔ รูป

เมื่อแต่งตั้งผู้อำนวยการหัวเมืองแล้ว สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ประชุม
ปรึกษาและตกลงกัน ๓ หัวข้อ คือ การคณะเป็นเรื่องเกี่ยวกับการปกครองของพระสงฆ์ใน
วัดต่าง ๆ การศาสนาเป็นเรื่องกิจการของพระสงฆ์ การศึกษาเป็นเรื่องเกี่ยวกับการตั้ง
โรงเรียน การจัดการศึกษาและตำราเรียน^๑ หลังจากนั้นก็ให้ผู้อำนวยการไปตรวจมณฑล
ต่าง ๆ มีจุดมุ่งหมายดังนี้คือ

๑. ชี้แจงพระราชประสงค์ วิธีจัดการศึกษาหัวเมืองให้พระภิกษุสงฆ์เข้าใจ
ไม่ให้เกิดก๊กใจ และชักชวนให้พระภิกษุสงฆ์มีความยินดีที่จะจัดการตาม
พระราชประสงค์
๒. แจกแบบเรียนเร็วแก่พระสงฆ์ไว้ให้สอนลูกศิษย์
๓. แจกหนังสือสวดมนต์ หนังสือสอนศีลธรรมและหนังสือนวโกวาทให้แก่
วัดทั้งหลาย
๔. เลือกลงหาและเกลี้ยกล่อมพระภิกษุหนุ่มตามหัวเมืองที่มีสติปัญญาดี เข้ามา
ศึกษาในมหามกุฏราชวิทยาลัย เพื่อจะได้เป็นอาจารย์และทำนุบำรุง
ศาสนาในหัวเมืองให้เจริญรุ่งเรือง^๒

ในปี ร.ศ. ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๑) ซึ่งเป็นปีแรกที่ผู้อำนวยการในมณฑลต่าง ๆ
ได้ออกไปตรวจ สิ่งที่ผู้อำนวยการมณฑลสามารถทำได้คือออกไปตรวจความเป็นไปของมณฑล
นั้น จัดทำบัญชีวัด พระสงฆ์ สามเณร ศิษย์วัดและโรงเรียนเดิม แนะนำพระสงฆ์และฆราวาส
ให้จัดตั้งโรงเรียนขึ้นใหม่ ในตำบลที่อาจจะตั้งขึ้นได้ และจัดภิกษุสามเณรให้เข้ามาเรียนใน
กรุงเทพฯ เพื่อได้กลับออกไปเป็นครู^๓ จะเห็นว่าการที่ส่งผู้อำนวยการมณฑลออกไปนั้น

๑ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, การคณะสงฆ์, หน้า ๘-๘

๒ ก.จ.ช.ร.๕ เรื่องจัดการเล่าเรียนตามมณฑลต่าง ๆ ปีที่ ๑ (๑-๔๕) ก.ย. ๑๑๗-ก.พ. ๑๑๗
หน้า ๗๘

๓ ก.จ.ช.ร.๕ สรุปรายงานจัดการคณะการศาสนาและการศึกษาหัวเมืองปี ๑๑๗-๑๑๘
ศ. ๑๒/๑-๑๑ (ร.ศ. ๑๑๗-๑๒๐) หน้า ๒

มิใช่ให้ออกไปจัดการศึกษา แต่ออกไปเป็นผู้แนะนำและชักจูงให้พระสงฆ์ ข้าราชการและประชาชน
ตั้งโรงเรียนขึ้นและจัดการศึกษาของตนเอง เมื่อสามารถจัดการศึกษาในมณฑลได้แล้วจึงจะได้รับ
เงินอุดหนุนจากกรุงเทพฯ การจัดการศึกษาแบบนี้เป็นการจัดการศึกษาเฉพาะท้องถิ่น มีการตั้ง
หลักสูตรและสอบความรู้เฉพาะแต่ละท้องถิ่น ซึ่งในภาษาอังกฤษเรียกว่า โลคัล เอดูเคชัน (Local
education) สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงไม่ต้องการให้คนในกรุงออกจัดการศึกษาให้
เพราะไม่มีความรักในท้องถิ่นนั้น ไม่สามารถอยู่ที่นั่นได้นานและสิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายมาก ทำให้
ได้ผลไม่คุ้มค่า จึงใช้วิธีเลือกพระสงฆ์หรือคฤหัสถ์มาฝึกที่มหาวิทยาลัยแล้วกลับออกไปสอน

หลังจากที่ผู้อำนวยการมณฑลออกไปดำเนินการในมณฑลต่าง ๆ แล้ว สมเด็จพระ
มหาสมณเจ้าฯ ทรงกำหนดหลักเกณฑ์ให้ผู้อำนวยการส่งรายงานเพื่อเป็นการสำรวจความ
เป็นไปในมณฑลนั้น และประเมินผลในการปฏิบัติงานดังนี้

ฝ่ายการคณะ

๑. บัญชีวัด พระสงฆ์ สามเณร เด็กวัด
๒. การปกครองทั้งหลายตลอดถึงคณะจัดกัน เป็นอย่างไร
๓. จำนวนอุปัชฌาย์และกุลบุตรผู้อุปสมบท มีหมายเหตุถึงการ
เรียบร้อยหรือไม่
๔. การที่ชาวบ้านทำนุบำรุงวัด เป็นอย่างไร
๕. อธิกรณ์มีมากน้อยอย่างไร

ฝ่ายการพระศาสนา

๖. พระสงฆ์ผู้ปฏิบัติ เป็นอย่างไร
๗. มีผู้รู้สั่งสอนกันบ้างหรือไม่
๘. การแสดงธรรมสั่งสอนชาวบ้าน เป็นอย่างไร
๙. ความเอาใจใส่ในกิจพระศาสนาของพระสงฆ์ เป็นอย่างไร

การเล่าเรียน

๑๐. การเล่าเรียนในวัดเหล่านั้นเป็นอย่างไร
๑๑. วัดควรเป็นโรงเรียนได้มีกี่ตำบล
๑๒. ผู้สามารถสอนตามแบบหลวงที่จะจัดขึ้นใหม่มีหรือไม่
๑๓. พระสงฆ์และคฤหัสถ์ในเมืองนั้นพอใจในการศึกษาหรือไม่
๑๔. คนในเมืองนั้นมีการส่งอุดหนุนการศึกษาหรือไม่ การที่ได้จัดแล้วและจะจัดต่อไป
๑๕. การคณะกัศิ การพระศาสนากัศิ การศึกษากัศิ ได้จัดแล้วอย่างไรบ้าง
๑๖. ควรจะจัดต่อไปอย่างไรบ้าง^๑

ในด้านงบประมาณ การจัดการศึกษาทางฝ่ายราชการช่วยเหลือในด้านการศึกษาพิมพ์หนังสือแบบเรียนแจกในปีแรก ปีต่อไปจัดจำหน่ายในราคาถูก และช่วยเหลือเฉพาะค่าใช้จ่ายในการเดินทางออกไปตรวจจัดการของผู้อำนวยการรูปละ ๑,๒๐๐ บาทต่อปี การจัดตั้งโรงเรียนในระยะแรกเป็นการร่วมมือกันจัดระหว่างวัดกับชาวบ้าน เมื่อผู้อำนวยการเห็นว่าโรงเรียนนั้น ๆ เจริญขึ้น หรือมีจำนวนนักเรียนมาก ควรจะได้รับการบำรุงจากทางราชการ เพื่อให้การเล่าเรียนดำเนินต่อไปได้ การให้ค่าเงินบำรุงโรงเรียนนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงกำหนดจัดแบ่งโรงเรียนเป็น ๒ ประเภท คือโรงเรียนในบารุงและโรงเรียนนอกบารุง โรงเรียนในบารุงนั้นแบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือโรงเรียนในเมือง โรงเรียนแขวงและโรงเรียนเขลยศักดิ์^๒ การให้ค่าบารุงต่างกันตามจำนวนของนักเรียนและประเภทของโรงเรียนดังต่อไปนี้ คือ

๑ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ล่ายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา, หน้า ๒๑๔-๒๑๖
 ๒ คือโรงเรียนราษฎร์ในปัจจุบัน

โรงเรียนเมือง

ชั้น เอก	มีนักเรียนตั้ง	๑๐๐	ขึ้นไป	ค่าบำรุงปีละ	๔๖๐ บาท
ชั้น โท	มีนักเรียนตั้ง	๗๕	ขึ้นไป	ค่าบำรุงปีละ	๗๕๐ บาท
ชั้น ตรี	มีนักเรียนตั้ง	๕๐	ขึ้นไป	ค่าบำรุงปีละ	๖๐๐ บาท
ชั้น จัตวา	มีนักเรียนตั้ง	๒๕	ขึ้นไป	ค่าบำรุงปีละ	๔๕๐ บาท

โรงเรียนแขวง

มีกำหนดนักเรียนเหมือนโรงเรียนเมือง ต่างแต่ค่าบำรุงน้อยกว่า ดังนี้

ชั้น เอก	ค่าบำรุงปีละ	๗๒๐ บาท
ชั้น โท	ค่าบำรุงปีละ	๖๐๐ บาท
ชั้น ตรี	ค่าบำรุงปีละ	๔๖๐ บาท
ชั้น จัตวา	ค่าบำรุงปีละ	๓๐๐ บาท

โรงเรียนเขลยศักดิ์

ชั้นจัตวาไม่ควรได้รับค่าบำรุง ต้องถือว่าไม่เกินกำลังของผู้จัดการหรือผู้บำรุงควร

ได้ตั้งแต่ชั้นตรีขึ้นไป ตามกำหนดดังนี้

ชั้น เอก	ค่าบำรุงปีละ	๔๕๐ บาท
ชั้น โท	ค่าบำรุงปีละ	๓๖๐ บาท
ชั้น ตรี	ค่าบำรุงปีละ	๒๕๐ บาท

การกำหนดค่าบำรุงนี้ ผู้อำนวยการอาจลดลงให้น้อยลง เพื่อนำไปใช้จ่าย
อย่างอื่นก็ได้ตามแต่เห็นสมควร แต่ต้องขออนุญาตสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ก่อน และการ
ใช้จ่ายต้องไม่เกินงบประมาณ^๑

๑ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา,
หน้า ๓๖๒-๓๖๓



ผลของการจัดการศึกษาภายใต้การรับผิดชอบของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า โดยได้รับความอุดหนุนจากกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ปรากฏว่าเจริญก้าวหน้าเป็นลำดับ มีโรงเรียนตั้งขึ้นใหม่ในหัวเมืองและมีจำนวนนักเรียนเพิ่มขึ้นเป็นจำนวนมาก การขยายตัวของการศึกษารวดเร็วยิ่งกว่าที่รัฐบาลจะลงมือจัดเอง จะเห็นได้จากสรุปรายงานจัดการ คณะการศาสนาและการศึกษาหัวเมืองปี ร.ศ.๑๑๗-๑๑๘ (พ.ศ.๒๔๔๑-๒๔๔๒) ว่าโรงเรียน มีอยู่เดิม ๑๘ ตำบล นักเรียน ๗๔๐ คน อาจารย์ผู้สอน ๒๙ คน เมื่อส่งผู้อำนวยการมณฑล ไปในปลายปี ร.ศ.๑๑๗(พ.ศ.๒๔๔๑) บรรดาผู้อำนวยการสามารถชักชวนให้พระสงฆ์และ ประชาชนตั้งโรงเรียนขึ้นใหม่ได้ ๑๙๖ ตำบล นักเรียน ๔๖๘๒ คน อาจารย์ผู้สอน ๒๓๒ คน รวมทั้งโรงเรียนที่มีอยู่เดิมเป็น ๒๑๔ ตำบล มีนักเรียน ๖๔๗๒ คน อาจารย์ผู้สอน ๒๖๑ คน^๑ ในปี ร.ศ.๑๑๘(พ.ศ.๒๔๔๒) เป็นปีที่ ๒ แห่งการจัดการศึกษา มีโรงเรียนที่ตั้งขึ้นแล้วต้อง ปิดไป ๑๑ ตำบลเนื่องจากขาดครู ขาดทุนทรัพย์และเกิดโรคภัย คงเหลือ ๒๐๓ ตำบล ตั้งขึ้นใหม่ ๑๓๕ ตำบล รวมทั้งโรงเรียนเก่าใหม่เป็น ๓๓๘ ตำบล นักเรียน ๑๑,๖๓๐ คน อาจารย์ผู้สอน ๔๐๘ คน^๒ เพื่อให้เห็นปริมาณการขยายตัวอย่างรวดเร็วของการจัดการ ศึกษาระหว่างปี ๒๔๔๐-๒๔๔๒ จึงขอเสนอเป็นตารางดังนี้

๑ ก.จ.ช.ร.๕ สรุปรายงานจัดการคณะการศึกษา แลการศึกษาหัวเมืองปี ๑๑๗-๑๑๘ ศ.๑๒/๑-๑๑(ร.ศ.๑๑๗-๑๒๐) หน้า ๔-๕

๒ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา, หน้า ๑๐๒

ตาราง เปรียบเทียบจำนวนโรงเรียน นักเรียนและอาจารย์ทั้ง ๑๔ มณฑล
ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๔๐-๒๔๔๒

ปี พ.ศ.	จำนวนโรงเรียน	จำนวนนักเรียน	จำนวนอาจารย์
๒๔๔๐ (ร.ศ. ๑๑๖)	๑๘	๗๕๐	๒๔
๒๔๔๑ (ร.ศ. ๑๑๗)	๒๑๔	๖,๔๗๒	๒๖๑
๒๔๔๒ (ร.ศ. ๑๑๘)	๓๓๘	๑๑,๖๓๐	๔๐๘

ที่มา คัดแปลงจาก "สรุปรายงานตรวจจัดการการคณะกรรมการพระศาสนา
และการศึกษาในมณฑลหัวเมือง" จำนวน ร.ศ. ๑๑๗ และ ๑๑๘ ของ
กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ แห่ง ศ. ๑๒
จัดการคณะสงฆ์

ทั้งจำนวนโรงเรียน นักเรียนและอาจารย์เพิ่มขึ้นร้อยละเกือบ ๑๐๐% เมื่อเทียบกับค่าใช้จ่ายแล้วนับว่าเป็นการจัดการศึกษาที่ได้ผลดี เพราะในปีแรกจ่ายเงินเพียง ๓,๕๖๐ บาท ๑ ัฐ ในปีที่สอง (ร.ศ. ๑๑๘) จ่ายเงิน ๓๓,๓๓๓ บาท ๔๔ ัฐ ค่าใช้จ่ายประกอบด้วยค่าเดินทางและใช้จ่ายของผู้อำนวยการ ค่าพิมพ์หนังสือ เงินเดือนพนักงานและเสมียน ค่าบำรุงโรงเรียนและค่าเลี้ยงภิกษุสามเณรที่เข้ามาเรียนในกรุงเทพฯ ค่าใช้จ่ายเหล่านี้ถ้านำมาใช้เป็นงบประมาณสร้างโรงเรียนก็ได้โรงเรียนไม่ก็โรงเรียน การขยายการศึกษาจะอยู่ในวงจำกัดไม่แพร่หลายทั่วราชอาณาจักร ดังเช่นนโยบายการจัดการศึกษาโดยอาศัยพระสงฆ์ นอกจากนั้นพระสงฆ์ยังสามารถสร้างแรงศรัทธาจากประชาชนให้ช่วยกันบริจาคทรัพย์ในการดำเนินการจัดการศึกษา จนกระทั่งผู้อำนวยการมณฑลบางองค์ เช่น พระธรรมไตรโลกาจารย์^๑ ผู้อำนวยการศึกษาในหัวเมืองมณฑลกรุงเทพฯ คิดว่า "จะหาทุนนอนสำหรับเมืองขึ้นไว้บำรุงการพระศาสนาที่นั่น เหมือนมหามกุฏราชวิทยาลัย"^๒

๑ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ภายหลังตัดเกี่ยวกับการศึกษา, หน้า ๑๐๔-๑๐๕

๒ พระศาสนโสภณ (อสีสโก อ่อน ป.พ) วัชรราชประดิษฐ์

๓ ภายหลังตัดเกี่ยวกับการศึกษา หน้า ๒๗

ไม่เพียงแต่มีจำนวนโรงเรียน นักเรียนและอาจารย์เพิ่มขึ้นเท่านั้น ในด้านวิชาความรู้ก็เจริญก้าวหน้าด้วย ในปี ร.ศ. ๑๑๘ (พ.ศ. ๒๔๔๒) เริ่มมีการสอบความรู้ขึ้นในหลายมณฑล เช่น ในมณฑลกรุงเก่ามีนักเรียนเข้าสอบ ๔๙๒ คน สอบได้ ๒๖๖ คน สอบตก ๒๒๖ คน^๑ มณฑลกรุงเพทฯ มีนักเรียนเข้าสอบ ๓๔๔ คน สอบได้ ๑๕๐ คน สอบตก ๑๖๔ คน^๒ มณฑลจันทบุรีมีนักเรียนเข้าสอบ ๖๖ คน สอบได้ ๔๑ คน สอบตก ๒๕ คน^๓ เป็นต้น นักเรียนที่เข้าสอบสามารถสอบได้เกิน ๕๐% ปีต่อไปทุกมณฑลก็เริ่มจัดการสอบความรู้ขึ้นเรื่อย ๆ จนเกือบครบทุกมณฑล

การจัดการศึกษาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ดำเนินไปเพียง ๕ ปี ก็โอนกลับคืนไปให้กรมศึกษาธิการดำเนินการต่อไป เพราะในการออกไปจัดการศึกษาหัวเมืองของผู้อำนวยการเป็นไปด้วยความยากลำบากทุกที บางครั้งมีการผิมน้ำผิวดินอากาศจนทำให้ผู้อำนวยการอาพาธไปหลายองค์ และการที่พระสงฆ์ต้องเกี่ยวข้องกับ การเบิกจ่ายเงิน เป็นการขัดต่อวัตรปฏิบัติของสงฆ์ ประกอบกับทรงเห็นว่าภารกิจที่พระองค์จัดเสร็จแล้วดังปรากฏในแถลงการณ์คณะสงฆ์ก่อนหน้าประกาศพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ว่า

"เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๑ จะจัดการขยายการศึกษาออกไปถึงหัวเมือง ได้ทรงอาราธนาข้าพเจ้าให้เป็นผู้อำนวยการศึกษาของวัดในหัวเมือง... การที่จัดในครั้งนั้น คือ ยกการศึกษาตามสำนักอาจารย์ให้ขึ้นอยู่ในวัด เป็นหน้าที่ของเจ้าอาวาสจะดูแล วัดใดอาจตั้งโรงเรียนของวัดขึ้นได้ก็จัดขึ้น ที่เป็นหลักฐานก็ให้ได้รับพระราชทานค่าบำรุงของหลวงรวมโรงเรียนตามวัดเข้าเป็นหมวด เป็นแขวง เป็นเมือง เป็นมณฑล นับว่าเป็นเสร็จกิจที่ข้าพเจ้าจะพึงทำในเวลานั้น จึงโปรดให้ข้าพเจ้าและกรมพระยาดำรงราชานุภาพพ้นจากหน้าที่นั้น..."^๔

๑ เรื่องเดียวกัน หน้า ๕๘

๒ เรื่องเดียวกัน หน้า ๕๙

๓ เรื่องเดียวกัน หน้า ๑๐๙

๔ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, การคณะสงฆ์, หน้า ๓๗-๓๘

ดังนั้นในปี ร.ศ.๑๒๑(พ.ศ.๒๔๔๕) เมื่อโอนการศึกษาให้กรมศึกษาธิการ
ดำเนินการต่อไป จึงมีพระบรมราชโองการประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์
ซึ่งมีคำปรารภตอนหนึ่งว่า

"แลฝ่ายพระพุทธชักรนั้น การปกครองสงฆ์หมดย่อม เป็นการสำคัญ
ทั้งในประโยชน์แห่งพระศาสนา และในประโยชน์ความ เจริญของพระราช-
อาณาจักรด้วย ถ้าการปกครองสงฆ์ผิดเพี้ยนไปตามแบบแผนอัน เรียบร้อย
พระศาสนาก็จะรุ่งเรืองถาวร และจะชักนำประชาชนทั้งหลายให้เลื่อมใส
ศรัทธาในพระพุทธศาสนาโนวาท ประพฤติสัมมาปฏิบัติและร่ำเรียนวิชาคุณ
ในสำนักสงฆ์ยิ่งขึ้นเป็นอันมาก มีพระราชประสงค์จะทรงทำนุบำรุงสงฆ์หมดย
ให้เจริญคุณสมบัติมั่นคงสืบไปในพระศาสนา จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
ให้ตราเป็นพระราชบัญญัติไว้สืบไป..."^๑

พระราชบัญญัตินี้มี ๘ หมวด คือ

หมวดที่ ๑ ว่าด้วยนามและกำหนดใช้พระราชบัญญัติ

" ๒	" คณะใหญ่
" ๓	" วัด
" ๔	" เจ้าอาวาส
" ๕	" คณะแขวง
" ๖	" คณะ เมือง
" ๗	" คณะมณฑล
" ๘	" อำนาจ

๑ มหามกุฏราชวิทยาลัย, ประวัติการปกครองคณะสงฆ์ไทยและลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ไทย
โดยสังเขป, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๑) หน้า ๑๔

การประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ นับเป็นครั้งแรกที่
พระมหากษัตริย์พระราชทานอำนาจบริหารการคณะสงฆ์ให้แก่คณะสงฆ์ได้ปกครองกันเอง
ตามลำพัง โดยมีสมเด็จพระสังฆราชเป็นประมุขและเป็นผู้บังคับบัญชาสูงสุด ทางฝ่ายคณะสงฆ์
มีเถรสมาคมถวายคำปรึกษาและช่วยเหลือดูแลการบริหารให้เป็นระเบียบเรียบร้อย
มีเจ้าคณะใหญ่ เจ้าคณะมณฑล เจ้าคณะจังหวัด เจ้าคณะแขวง เจ้าคณะหมวด บังคับบัญชา
รองลงมาตามลำดับจนถึงเจ้าอาวาส ในด้านการศึกษาทำให้กรมศึกษาธิการได้รับรายงานราย
ละเอียดของพระราชกฤษฎีกาผู้ว่าการศึกษามณฑลต่าง ๆ ทุกมณฑล และแบ่งการศึกษา
ชั้นประถมศึกษาให้พระสงฆ์ช่วยจัด ดังเห็นได้จากจดหมายกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวของพระยาภาสกรวงศ์ เมื่อวันที่ ๖ กันยายน ร.ศ. ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๕)
ตอนหนึ่งว่า

"แต่เรื่องการศึกษานี้ เมื่อได้ออกพระราชบัญญัติลักษณะการปกครอง
คณะสงฆ์ครั้งนี้ พระราชบัญญัตินี้ได้ช่วยในการศึกษานี้มากในทางที่จะดำเนิน
ไปทางเดียวกัน คือแบ่งให้การสามัญศึกษาชั้นประถมไปให้พระสงฆ์ช่วยจัด
การได้มาก เพื่อจะได้แผ่การศึกษาขั้นต้นให้แพร่หลายออกไปทั่วพระราช-
อาณาเขต และจำแนกการศึกษาชั้นประถมออกไปอีกเป็น ๒ ตอน การสอน
ก ข ค ไปจนถึงอ่านหนังสือออก เขียนหนังสือได้ สอนเลขบวก ลบ คูณ หาร
สามัญเป็น สอนธรรมจริยาให้รู้การผิดชอบชั่วดีเพียงที่ควรจะรู้ได้โดยง่าย
ยกให้เป็นหน้าที่ของพระสงฆ์ เรียกว่ามูลศึกษา..."^๑

ปัญหาในการจัดการศึกษาหัวเมือง

๑. ขาดตัวบุคคลที่มีความรู้ความสามารถในการจัดการศึกษา เริ่มตั้งแต่
เมื่อจะจัดการศึกษา สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ จะแต่งตั้งผู้ว่าการจัดการศึกษามณฑล

๑ คณะกรรมการจัดงานฉลองวันเถลิงถวัลยราชสมบัติครบ ๑๐๐ ปี เอกสารเรื่องจัดการศึกษา
ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภา,
๒๕๑๑) หน้า ๒๕๘

พระองค์ก็ไม่สามารถแต่งตั้งผู้อำนวยการมณฑลได้ครบทั้ง ๑๔ มณฑล พระองค์ทรงกล่าวถึงปัญหาข้อนี้ว่า "หาผู้อำนวยการที่เหมาะสมได้ยาก ด้วยการคณะกรรมการผู้อำนวยการที่เจริญพรรษา อายุแลเป็นหลักในพระศาสนา แต่จะหาท่านผู้ตั้งอยู่ในวัย เช่นนั้น ให้เข้าช่องในการศึกษาด้วยก็เป็นอันยาก เมื่อเลือกผู้อำนวยการไม่ได้เหมาะสมเช่นนี้ การจึงมักไม่เป็นไปสม่าเสมอ"^๑

นอกจากนั้นยังขาดครูที่จะไปสั่งสอน บางมณฑลราษฎรและพระสงฆ์ช่วยกันตั้งโรงเรียนแต่ไม่มีครูที่จะสั่งสอนได้ พระที่มีความรู้พอที่จะสอนได้มีจำนวนน้อยและที่ที่มีความรู้พอที่จะสอนได้ก็ไม่สมัครใจจะสอนเด็กทั้งวัด มักจะสอนเด็กที่ผู้ปกครองนำมาฝากตนเท่านั้น เพราะได้รับผลประโยชน์จากผู้ปกครองของเด็ก พระสงฆ์บางรูปสมัครใจสอนและจัดการศึกษาก็มักเป็นพระสงฆ์ที่บวชไม่นาน พระสงฆ์ที่บวชนานก็มักไม่สนใจในเรื่องเหล่านี้ เนื่องจากไม่ใช่ศาสนกิจ ดังจะเห็นได้จากลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ถึงพระยาวิสุทธิวิริยศักดิ์ ทรงแสดงความเห็นในการจัดการศึกษาในปี ร.ศ. ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๕) ตอนหนึ่งว่า

"ในสมัยนี้พระสงฆ์โดยมากตลอดถึงเจ้าคณะต่าง ๆ ยังไม่มีความรู้พอที่จะสอนเด็กในชั้นมูลศึกษาได้ แม้ที่เข้ามาศึกษาออกไปบ้างก็น้อยที่สุดเกือบจะเรียกว่ายังมี แลไม่มีใครอาสาถึงกับจะสอนเด็กทั้งวัด ถ้าไม่มีผลประโยชน์บ้าง แม้มีผลประโยชน์บ้างก็ยังเป็นผู้ที่รังไม่ได้ว่าจะเป็นผู้ทำการนั้นฮึดยาวไป ด้วยตามธรรมดาภิกษุถ้าผู้ต้องการบวชจริง คือบวชนานหรือตลอดอายุ ก็ไม่มีใครอยากจะทำการศึกษาซึ่งตนคิดเห็นว่าจะไม่ใช่กิจพระศาสนาแน่ แม้แต่กิจพระศาสนา เช่น ทำอุโบสถ อ่านสิกขา เป็นต้น ยังไม่มีใครทำกัน ต่อผู้ที่ต้องการบวชเพียงเล็กน้อยจึงค่อยมีอุตสาหะที่จะทำบ้างแต่ก็ไม่ใครได้นาน..."^๒

๑ ก.จ.ช.ร.๕ เรื่องจัดการศาสนาและการศึกษาเล่าเรียนตามมณฑลต่าง ๆ ศ.๑๒/๔

๒ ประวัติดิศ ๒๖ มกราคม ๒๕๐๘ หน้า ๓๕

เมื่อพระมีความรู้ไม่พอที่จะสอนเด็ก ย่อมทำให้เด็กได้รับความรู้ไม่ติดตามไปด้วย ในสมัยนั้นผู้ปกครองนำเด็กไปฝากกับพระก็ไม่ได้ดูว่ามีความรู้พอที่จะสอนเด็กของตนหรือไม่ มักนำเด็กไปฝากกับพระตามความพอใจของตน พระมีความรู้เพียงใดก็สอนเด็กได้เพียงนั้น จะห้ามไม่ให้ผู้ปกครองนำเด็กไปฝากกับพระที่มีความรู้ไม่พอสอนก็ไม่ได้ เพราะผู้อำนวยการมณฑลไม่มีอำนาจที่จะทำได้

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงแก้ปัญหานี้โดยให้ผู้อำนวยการมณฑลต่าง ๆ คัดเลือกพระหรือภราดรที่มีความสามารถเข้ามาฝึกหัดในมหาสมณวิทยาลัย เพื่อกลับไปสอนในท้องถิ่นของตน บางแห่งก็จัดครูไปสอนเป็นตัวอย่าง เมื่อคนในท้องถิ่นนั้นสามารถสอนเองได้ก็ให้ครูไปสอนเป็นตัวอย่างที่อื่นต่อไป

ในการดำเนินการสอบ ผู้อำนวยการต้องเป็นผู้ดำเนินการเองทุกอย่าง บางครั้งแม้กระทั่งการเขียนใบคู่มือสำหรับผู้สอบความรู้ได้ผู้อำนวยการก็เขียนเอง เมื่อผู้อำนวยการเขียนผู้ว่าราชการจังหวัดหรือข้าราชการมาช่วยก็เป็นเพียงผู้ให้ความช่วยเหลือเล็ก ๆ น้อย ๆ และให้ความครึกครื้นเท่านั้น การดำเนินงานต่าง ๆ ก็ตกเป็นหน้าที่ของผู้อำนวยการตามเดิม ในระยะหลังมีนักเรียนมากยิ่งขึ้นทำให้ผู้อำนวยการได้รับความยุ่งยากมากจนเป็นปัญหาของผู้อำนวยการมณฑล

๒. ประชาชนยังไม่สนใจในการศึกษา เพราะไม่เห็นประโยชน์ของการศึกษาว่าจะช่วยตนเองและครอบครัวได้อย่างไร เมื่อจัดการศึกษาขึ้นแล้วก็ไม่มีผู้ดำเนินการต่อไป ทำให้การจัดดำเนินการไม่สำเร็จลุล่วงไปได้ด้วยดี ดังลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ ๒๔ เมษายน ร.ศ. ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๕) ตอนหนึ่งว่า

"ส่วนการศึกษานั้นปลูกขึ้นได้ยาก เหตุไม่มีพื้นมาเต็ม ราษฎรยังไม่แลเห็นผลเมื่อปลูกขึ้นแล้วก็ยังเลี้ยงรักษาให้เป็นไต่ยาก เหตุผู้รู้ผู้เข้าใจที่จะได้ช่วยกันมีน้อยตัว ทั้งต้องการผู้บำรุงและประดับประคองด้วย ผู้อำนวยการจำต้องเหี่ยวออกไปตรวจเสมอได้ความลำบาก"^๑

๑ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา,

๓. การที่ทำให้พระต้องดำเนินการเกี่ยวกับเรื่องการเงินนั้น เป็นเรื่องที่ยุ่งยาก และเป็นกิจที่พระสงฆ์ไม่พึงกระทำ โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระสงฆ์ในธรรมยุติกนิกายนั้นไม่สามารถจับเงินได้ การเดินทางที่ต้องใช้จ่ายเงินจึงต้องอาศัยไวยาวัจกรเป็นผู้จ่ายเงินให้ พระสงฆ์ผู้อำนวยการศึกษามณฑล เป็นเพียงผู้ทำบัญชีเบิกจ่าย การทำงานประมาณจัดการศึกษาของผู้ผู้อำนวยการศึกษามณฑลต่าง ๆ ทำได้ด้วยความยากลำบาก พระสงฆ์ไม่คุ้นกับการเหล่านี้ ทำให้บางครั้งออกไปตรวจและจัดการศึกษาแล้วยังเบิกเงินงบประมาณไม่ได้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ก็ทรงอนุญาตให้ขอยืมเงินทุนของมหามกุฏราชวิทยาลัยใช้ไปก่อน จนกว่าจะเบิกเงินงบประมาณได้ การเบิกเงินล่าช้าก็เพราะผู้อำนวยการทำบัญชีการเบิกจ่ายไม่ถูกต้องตามหลักของกระทรวงการคลัง ดังลายพระหัตถ์ของพระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณกรบาทหลวงสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ลงวันที่ ๕ กันยายน ร.ศ. ๑๒๐ (พ.ศ. ๒๔๔๔) ว่า "การเบิกเงินศึกษาหัวเมืองมณฑล ตามที่ผู้อำนวยการศึกษาได้ยื่นรายการเบิกนั้น บางรายการก็เป็นเงินรวม ๆ ย่อมไม่ตรงกับข้อบังคับของกระทรวงการคลัง ย่อมเป็นปัญหาให้การเบิกเงินนั้นยึดไป ความต้องการของกระทรวงคลังกั้น คือให้แยกประเภทออกให้ชัด..."^๑

นอกจากนั้นผู้อำนวยการมณฑลยังไม่เข้าใจเรื่องการทำงานประมาณ บางมณฑลห่างประมาณไปอย่างแล้วก็ทำเบิกจ่ายอีกอย่างหนึ่ง เมื่อการเบิกไม่ตรงกับงบประมาณที่ตั้งไว้ "ทำให้เป็นปัญหาและซ้ำที่กรมศึกษาธิการต้องทำรูปเปลี่ยนแปลงไปขออนุญาตต่อกระทรวงพระคลัง การเบิกเงินของผู้ผู้อำนวยการจึงไม่ได้โดยเร็วด้วยการแก้วิธีเบิกเป็นอย่างนี้"^๒

สำหรับเงินที่เรียกรจากประชาชนในท้องถิ่นนั้นให้ช่วยกันบำรุงการศึกษา เป็นค่าจ้างครูที่สอนหรือสร้างโรงเรียน ในระยะต้นประชาชนก็ตื่นตัวรับว่าจะช่วยเหลือกันเป็นอย่างดี จนกระทั่งผู้อำนวยการมณฑลบางรูปคิดจะตั้ง เป็นกองทุน เหมือนกับมหามกุฏราชวิทยาลัย

๑ เรื่องเดียวกัน หน้า ๔๕๖

๒ เรื่องเดียวกัน หน้า ๔๕๗

สำหรับจัดการศึกษาโดยไม่ต้องขอความช่วยเหลือจากรัฐบาล แต่เมื่อลงมือเก็บเงินจริง หรือเรียไรต่อมาก็ได้เงินน้อยลง และต้องอาศัยความช่วยเหลือข้าราชการ เช่น ผู้ว่าราชการจังหวัด นายอำเภอ เป็นต้น เป็นหัวหน้าในการเรียไรประชาชนจึงจะช่วยเหลือมากขึ้น การสร้างโรงเรียนก็เช่นเดียวกันต้องอาศัยข้าราชการช่วยเหลือจึงสำเร็จ บางครั้งแม้แต่การแบ่งนักเรียนเป็นห้องก็ยังทำได้ด้วยความยากลำบาก " เพราะไม่ได้ทุนพอจะทำสถานที่ได้ ยิ่งแยกออกไปเป็นหลายแห่งก็ยิ่งจะลำบากขึ้นอีก เพราะยิ่งจะได้ทุนน้อยเข้า แต่ถ้าผู้ว่าราชการเมืองหรืออำเภอช่วยเป็นธุระแข็งแรงในการก่อสร้างแล้วก็พอจะเป็นไปได้บ้าง แต่นาน ๆ จึงจะได้สักแห่งหนึ่ง"^๑

ในการตรวจและแนะนำในการจัดการศึกษานั้น ไม่สามารถใช้พระหรือมราชวาสในท้องถิ่นได้ เนื่องจากพระตลอดจนถึงเจ้าคณะยังมีความรู้ไม่พอแนะนำได้ จึงต้องเลือกพระหรือมราชวาสที่มีความรู้ออกไปตรวจและให้คำแนะนำ ในการออกไปตรวจก็ต้องเสียค่าใช้จ่ายในการเดินทางและค่าใช้จ่ายส่วนตัวมาก ดังนั้นรัฐบาลต้องมีงบประมาณสำหรับผู้ออกไปตรวจการศึกษาด้วย ถึงแม้เป็นพระออกไปตรวจก็ต้องเสียค่าใช้จ่ายส่วนตัวมากมาย

๔. เกิดอุทกภัยและโรคภัยไข้เจ็บต่าง ๆ ทำให้ประชาชนหันไปสนใจในเรื่องการดำรงชีวิตและป้องกันตนเองจากภัยธรรมชาติ เพื่อให้มีชีวิตอยู่รอดมากกว่าประชาชนจึงไม่สนใจในด้านการศึกษา เช่น ในมณฑลชุมพร พระศาสนดิลก^๒ ผู้อำนวยการศึกษาได้รายงานการจัดการศึกษาตอนหนึ่งว่า ในเมืองชุมพรร่วงโรยลงเพราะเกิดโรคภัยและอุทกภัยและหาผู้เอาใจใส่ไม่ได้ เหตุขัดข้องของการศึกษามีพร้อมทุกประการ มณฑลนั้นไม่มีการเล่าเรียนเป็นพื้นมา คนจึงไม่นิยมทั้งโรคภัยและอุทกภัยก็เกิดขึ้น"^๓ เป็นต้น บางมณฑลเมื่อตั้งโรงเรียนขึ้นก็มีโรคภัย ทำให้ต้องปิดโรงเรียนไปก็มี

๑ ประวัติดรุ ๑๖ มกราคม ๒๔๐๘ หน้า ๓๘

๒ ภายหลังลาสิกขาบท และได้เป็นพระวิจิตรธรรมปริวรรต

๓ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ภายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา, หน้า ๑๑๘

๕. บางมณฑลมีหลายภาษา เช่น ภาษาลาว มอญ เขมร และจีน เป็นต้น ประชาชนยังมีความนิยมในภาษาและประเพณีปฏิบัติตามประเพณีเดิมของตน ตลอดจนนิยมสอนหนังสือด้วยภาษาเดิมของตน เช่น พระอมรโมลี^๑ ผู้อำนวยการศึกษามณฑลราชบุรี ได้รายงานว่า พระสงฆ์ฝ่ายรามัญยังมีความยินดีในภาษาของตนอยู่ จึงไม่คิดจัดสอนด้วยหนังสือไทย บางคนจนเป็นผู้ใหญ่แล้วยังพูดภาษาไทยไม่ได้^๒ เป็นต้น

๖. พระสงฆ์และประชาชนประเพณีตนไม่เหมาะสม เช่น รายงานเกี่ยวกับการจัดการศึกษาเมืองสมุทรสงครามของพระอมรโมลี ตอนหนึ่งว่า "ส่วนพระสงฆ์ในเมืองนี้จะหาผู้ที่เอาใจใส่ในการศึกษาได้ยาก ขอบประเพณีไปเสียในการอื่น ๆ ถึงคฤหัสถ์ก็มีผู้เอาใจใส่ในการศึกษาน้อยมักมีวเฒ่าไปในการเล่นเบี้ย เสพสุรา โดยมากยิ่งกว่าเมืองอื่น ๆ จึงพาไม่ให้มีความนิยมในการศึกษา"^๓ และในลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงกล่าวถึงรายงานของราชกร^๔ ผู้อำนวยการศึกษามณฑลพิษณุโลก ตอนหนึ่งว่า "ส่วนการพระศาสนาในมณฑลนี้ เมื่อกล่าวเป็นพื้นทั่วไปเสื่อมทรามมาก หาผู้รู้พระวินัยบัญญัติสั่งสอนกันยาก พระสงฆ์จึงไม่รู้สิกขาบทบัญญัติ ความประพฤติจึงเลวทรามมากไม่เป็นที่ปลูกศรัทธาเลื่อมใส"^๕ เป็นต้น การที่พระสงฆ์ประพฤติปฏิบัติตัวไม่เหมาะสมก็ไม่สามารถที่จะสร้างศรัทธาให้ประชาชนเลื่อมใสได้ จึงไม่สามารถชักชวนประชาชนประเพณีตนจากอบายมุขต่าง ๆ และหันมาบำรุงส่งเสริมการศึกษาให้ดีขึ้น

๑ พระราชภูมิ (สุสมาจาโร ชุม ป.๔) วัฑบวรนิเวศวิหาร

๒ กระทรวงมหาดไทย, พระราชวินิจฉัยเลขาธิการวังราชการในรัชกาลที่ ๕ และ ๖ กับเรื่องประกอบ, (กรุงเทพมหานคร, โรงพิมพ์พระจันทร์ ๒๕๐๗) หน้า ๗๗

๓ เรื่องเดียวกัน หน้า ๘๒

๔ พระธรรมปาโมกข์ (วราตโย ธม ป.๗) วัดมกุฏกษัตริยาราม ภายหลังลาสิกขา

๕ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา, หน้า ๓๐

บทที่ ๔

หลักสูตร วิธีการสอน การสอบ และการบริหาร

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงเป็นพระองค์หนึ่งที่ได้สร้างสรรค์ความเจริญก้าวหน้าให้แก่การศึกษาของประเทศไทย ทั้งด้านการศึกษาของคณะสงฆ์ และการศึกษาของปวงชนชาวไทย ในด้านการศึกษาของคณะสงฆ์ พระองค์ทรงดำเนินการตั้งมหาวิทยาลัย โดยพระบรมราชานุญาตในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อเป็นสถานที่ศึกษาของภิกษุสามเณร ตลอดจนประชาชน และเป็นสถานที่เผยแพร่พระพุทธศาสนา พระองค์ทรงนำระบบการสอนและการสอบแบบใหม่มาลองใช้ในมหาวิทยาลัย ทรงนิพนธ์หนังสือแบบเรียนขึ้นใช้ตามหลักสูตรที่ทรงวางไว้ หนังสือแบบเรียนเหล่านั้นยังใช้เป็นหนังสือแบบเรียนหลักสูตรมัธยมศึกษา และแบบเรียนบาลีหลักสูตรประโยค ๑-๔ ถึงปัจจุบันนี้ ในด้านการศึกษาของประชาชนชาวไทย พระองค์ทรงรับภาระเป็นผู้ดำเนินการให้พระภิกษุสงฆ์ทั่วพระราชอาณาจักรสั่งสอนกุลบุตรให้มีความรู้ และประพฤติอยู่ในธรรมปฏิบัติ ทรงวางแบบจัดการศึกษา หลักสูตร วิธีการสอน และจัดหาแบบเรียน ตลอดจนจัดส่งพระภิกษุที่มีความสามารถออกไปเป็นผู้ดำเนินการจัดการศึกษาในมณฑลต่าง ๆ ภายในเวลา ๕ ปี การศึกษาของประชาชนก็แพร่หลายทั้งส่วนกลางและส่วนภูมิภาค เป็นรากฐานของการศึกษาในปัจจุบัน เพื่อให้เห็นถึงพระปรีชาสามารถ และพระวิริยอุตสาหะของพระองค์ ในการจัดการศึกษาของคณะสงฆ์ และการศึกษาของประชาชนชาวไทย จึงขอแยกกล่าวเป็นตอน ๆ ดังนี้

มหามกุฏราชวิทยาลัย

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงดำริตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัยขึ้นโดยพระบรม-
 ราชานุญาตของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อวันที่ ๑ ตุลาคม ร.ศ.๑๑๒
 (พ.ศ.๒๔๓๖) เพื่อเป็นการเฉลิมพระปรมานุชิตในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ผู้เป็นปฐมบูรพาจารย์แห่งพระสงฆ์ธรรมยุต พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อ
 ครั้งทรงผนวชได้เสด็จมาครองวัดบวรนิเวศฯ ได้ทรงวางระเบียบนิกายธรรมยุติ และทรง
 พยายามฟื้นฟูการศึกษาพระปริยัติธรรม ทรงพระราชดำริแก้ไขวิธีเรียนซึ่งเดิมให้เรียนภาษา
 มคธและพระธรรมวินัยไปพร้อมกัน ตามคัมภีร์ที่ใช้เป็นหลักสูตรสำหรับสอบ ทรงเปลี่ยนแปลง
 วิธีการเรียนเป็น ๒ ชั้น ในชั้นแรกให้เรียนแต่ไวยากรณ์ขึ้นไปจนจบคัมภีร์มงคลที่ปณี จนกระทั่ง
 สามารถเรียนรู้ภาษามคธได้แตกฉานแล้ว ชั้นต่อไปจึงศึกษาความรู้พระธรรมวินัยด้วยการ
 อ่านคัมภีร์ต่าง ๆ วิธีการเรียนแบบนี้ทำให้ "นักเรียนสำนักวัดบวรนิเวศฯ เรียนรู้ภาษามคธ
 เชี่ยวชาญถึงสามารถพูดภาษานั้นและใช้หนังสือรรถเทศน์ได้สะดวก เมื่อเข้าแปลพระ-
 ปริยัติธรรมก็ได้เป็นเปรียญประโยคสูงมากกว่าสำนักอื่น ๆ"^๑

วัตถุประสงค์ที่ทรงจัดตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัย คือ

๑. เพื่อเป็นสถานที่ศึกษาพระปริยัติธรรมของพระสงฆ์สามเณร
๒. เพื่อเป็นสถานที่ศึกษาวิชาซึ่งเป็นของชาติภูมิ และต่างประเทศ
 แห่งกุลบุตร
๓. เพื่อเป็นสถานที่จัดการสั่งสอนและเผยแพร่พระพุทธศาสนา

กิจกรรมที่จัดตามวัตถุประสงค์และสาเหตุที่ทรงจัดขึ้น

๑. ตั้งโรงเรียนพระปริยัติธรรม การเรียนพระปริยัติธรรมตามวิธีเดิม ต้องใช้เวลามากและยากแก่ผู้เรียน ทำให้ผู้เรียนเกิดความเบื่อหน่ายละทิ้งการเรียนเสีย กลางคัน จึงมีผู้เรียนจบหลักสูตรน้อย เมื่อสอบได้เปรียญ ๔-๕ ประโยกก็มีผู้นับถือและภาระงานที่มากทำให้ไม่สามารถเรียนต่อได้ การเรียนพระปริยัติธรรมจึงไม่เจริญเท่าที่ควร วิธีการสอบความรู้ใช้แปลปากเปล่าต้องเสียเวลามากอันหนึ่งสอบได้น้อยรูป ในการสอบครั้งหนึ่ง ๆ ใช้เวลาประมาณ ๓ เดือน ผู้ที่สอบไล่ตกจะต้องรอถึง ๓ ปีหรือ ๖ ปีจึงจัดสอบครั้งหนึ่ง นับว่าเป็นการเนิ่นช้าและไม่ทันการณ์ ทำให้พระภิกษุสามเณรบางรูปต้องละทิ้งการเรียน สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ จึงจัดตั้งโรงเรียนสอนพระปริยัติธรรมแก่พระภิกษุสามเณร ตามหลักสูตรและวิธีการเรียน การสอนที่ทรงได้ทดลองสอนที่วัดบวรนิเวศฯ และวัดมกุฏกษัตริยาราม^๑ ซึ่งพระองค์ทรงเห็นว่าง่ายและรวดเร็วกว่า ทรงนำวิธีการสอบความรู้แบบใช้หนังสือไทยและสอบด้วยวิธีเขียน (นับว่าเป็นการสอบด้วยวิธีเขียน เป็นครั้งแรก) เปิดการสอบทุกปี เรียกสนามสอบมหามกุฏราชวิทยาลัย แยกต่างหากจากสนามสอบสนามหลวง พระภิกษุสามเณรที่สอบไล่ได้ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเป็นเปรียญหลวง เช่นเดียวกับผู้สอบไล่ได้ที่สนามสอบสนามหลวง

๒. ตั้งโรงเรียนหนังสือไทย มีราษฎรนำบุตรหลานมาฝากพระภิกษุที่วัด ให้เล่าเรียนหนังสือและอบรมกิริยามารยาทเป็นจำนวนมาก พระภิกษุผู้เป็นอาจารย์แต่ละรูปมีความรู้ไม่เท่ากัน บางรูปมีความรู้มาก บางรูปมีความรู้น้อย ทำให้ความรู้ของลูกศิษย์ไม่เท่ากัน สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ จึงทรงตั้งโรงเรียนสอนหนังสือไทยให้แก่เด็กวัดและเด็กทั่วไปขึ้น โดยใช้หลักสูตรและวิธีการเรียนการสอนแบบมหามกุฏราชวิทยาลัย พร้อมจัดการสอบไล่เอง และผู้ที่สอบไล่ได้ตามหลักสูตรก็ได้รับประกาศนียบัตรของมหามกุฏราชวิทยาลัย

๑ วัดมกุฏกษัตริยาราม, ประวัติวัดมกุฏกษัตริยาราม ราชวรวิหาร, หน้า ๔๔

๓. จัดให้มีการเทศนาสั่งสอนและพิมพ์หนังสือเผยแพร่วรรณมะ การที่ประชาชน จะเข้าใจพระพุทธศาสนาได้ลึกซึ้งนั้นมี ๓ ทาง คือ การฟังพระธรรมเทศนา การสนทนาธรรม และการอ่านหนังสือเกี่ยวกับหลักธรรมคำสั่งสอน แต่เดิมการเทศนามีเฉพาะในวันพระบ้าง เมื่อมีผู้นิมนต์ไปประกอบกิจทางศาสนาบ้าง ผู้ที่จะได้ฟังเทศน์ก็มักจะเป็นผู้เข้าวัดเท่านั้น เรื่องที่นำมาเทศนามักเป็นเรื่องนิทานต่าง ๆ และเป็นเรื่องซ้ำซาก ทำให้ผู้ฟังไม่สามารถ เข้าใจหลักพระพุทธศาสนาดีขึ้น การสนทนาธรรมก็มีน้อยเพราะหาผู้ที่เข้าใจศาสนาลึกซึ้งยาก ส่วนหนังสือหลักพระธรรมคำสั่งสอนสามารถทำให้ผู้อ่านเข้าใจศาสนาได้ดีขึ้น เพราะเวลา อ่านสามารถตรึงตรองได้และถ้าเล่มก็สามารถอ่านทบทวนได้ ในขณะนั้นหนังสือมีไม่แพร่หลาย สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ จึงจัดให้มีการแสดงพระธรรมเทศนาที่วัดในวันพระ และจัดพิมพ์ หนังสือหลักพระธรรมคำสั่งสอนขึ้นเผยแพร่ ในปี พ.ศ. ๒๔๓๔ (ร.ศ. ๑๑๔) ได้ตั้งโรงพิมพ์ มหามกุฏราชวิทยาลัย ออกนิตยสารรายเดือนชื่อ "ธรรมจักร" และจัดพิมพ์หนังสือทาง พระพุทธศาสนาทั้งที่เป็นพระกัมภีร์บาลี อรรถกถา ฎีกา และบทเทศนา และหนังสือธรรม ต่าง ๆ ออกเผยแพร่ตามวัดต่าง ๆ และพระพุทธศาสนิกชนทั่วไป

ในระยะแรกทรงจัดตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัย แบ่งออกเป็น ๒ แผนกคือ แผนกที่ ๑ เป็นส่วนวิทยาลัยเป็นที่เล่าเรียนพระปริยัติธรรมชั้นสูง และเป็นที่ประชุมสอบไล่ ประโยค ๑ ขึ้นไป

แผนกที่ ๒ จัดโรงเรียนตามพระอารามเป็นสาขาของวิทยาลัย มีธรรมเนียมและวิธีการสอน เหมือนกันทุกโรงเรียน

ในวันเปิดมหามกุฏราชวิทยาลัยได้เปิดโรงเรียนที่เป็นสาขาของวิทยาลัยขึ้นพร้อมกัน รวมทั้งสิ้น ๕ โรงเรียน คือ

๑. โรงเรียนวัดบวรนิเวศวิหาร
๒. โรงเรียนวัดมกุฏกษัตริยาราม
๓. โรงเรียนวัดเทพศิรินทราวาศ

๔. โรงเรียนวัดศิษย์ญาติการาม

๕. โรงเรียนวัดนิเวศน์ธรรมประวัติ (จังหวัดพระนครศรีอยุธยา)^๑

หลักสูตรมหามกุฏราชวิทยาลัย (การจัดการเล่าเรียนพระปริยัติธรรม)

ชั้นนักเรียนที่ ๓ เรียน บาลีไวยากรณ์

ชั้นนักเรียนที่ ๒ " อรรถกถาธรรมบท บัณฑิต ท่องนิทาน

ชั้นนักเรียนที่ ๑ " แก่คาถาอรรถกถาธรรมบท บัณฑิต

ชั้นเปรียญที่ ๓ " แก่คาถาอรรถกถาธรรมบท บัณฑิต (เปรียญตรี)

ชั้นเปรียญที่ ๒ " บาลีพระวินัยมหาวิภังค์ ภิกขุณีวิภังค์

และพระสูตรบางสูตร (เปรียญโท)

ชั้นเปรียญที่ ๑ " บาลีพระวินัยมหาวิภังค์และจุลวิภังค์

และอภิธรรม (เปรียญเอก)^๒

การสอบ ใช้สอบด้วยวิธีเขียน และมีการสอบทุกปี

ในปี พ.ศ. ๒๔๓๘ (ร.ศ. ๑๑๔) ได้ขยายหลักสูตรให้กว้างขวางมากยิ่งขึ้น

โดยเพิ่มการเรียนให้สัมพันธ์กับภาษาไทย เพิ่มการศึกษาธรรมและเลขลงในหลักสูตร

เรียกหลักสูตรนี้ว่าหลักสูตรชั้นพิเศษ มีตั้งแต่นักเรียนตรีถึงชั้นบาเรียนตรี รายละเอียดของ

หลักสูตรชั้นพิเศษมีดังนี้

ชั้นนักเรียนตรีพิเศษ

๑. ตอบปัญหาในบาลีไวยากรณ์ ส่วนอักษรวิธีและวชิวิภาค

๒. อุกฤษฏาภยปริวัตน์ภาคที่ ๒ แปลมคธเป็นไทยส่วน ๑

๓. อุกฤษฏาภยปริวัตน์ภาคที่ ๒ แปลไทยเป็นมคธส่วน ๑

๑ ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๑๐ หน้า ๕๒๖-๕๒๗

๒ มหามกุฏราชวิทยาลัย, ประวัติด้านมหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๑) หน้า ๒๗

๔. ตอบปัญหาวิสัยในนวกวาท
๕. ตอบปัญหาในเรื่องพุทธานุพุทธประวัติ
๖. เรียงความแก้ปัญหาธรรม
๗. เลขชั้นมาตรา วิธ และไตรยางศ์วิธชั้นเดียว

ชั้นนักเรียนโทพิเศษ

๑. สัมพันธ์ภาษามคธเป็นภาษาไทย
๒. ตอบปัญหาในบาลีไวยากรณ์ ส่วนวากยสัมพันธ์ซึ่งว่าด้วยวิธีแต่งภาษามคธ
๓. แปลธรรมบทขั้นต้นเป็นไทย
๔. แปลนิทานสุภาษิต ในธรรมจักษุเป็นมคธ
๕. ตอบปัญหาวิสัย ในวิสัยคำแปลเพียงข้อที่แกในปาติโมกข์
๖. เรียงความแก้ปัญหาธรรม ในพุทธสมัยปริเฉทที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓
๗. เลขชั้นภาค เศษวิธ คือคิดเศษส่วน

ชั้นนักเรียนเอกพิเศษ

๑. สัมพันธ์ภาษามคธเป็นคำไทย แต่ต้องบอกชื่อนิบาต
๒. ตอบปัญหาในบาลีไวยากรณ์ ส่วนฉันทลักษณ์ซึ่งว่าด้วยฉันทวรรณพฤติ
๓. แปลคำแก้คำถาธรรมบทขั้นปลายเป็นไทย
๔. แปลคำแก้ความแห่งพระสูตรเรียงเป็นมคธ
๕. ตอบปัญหาวิสัย ในวิสัยคำแปล ในชั้นนอกจากปาติโมกข์
๖. เรียงความแก้ปัญหาธรรม ในพุทธสมัยปริเฉทที่ ๔ ที่ ๕ ที่ ๖
๗. เลขชั้นไตรยางศ์วิธสองชั้นและอื่น ๆ

ชั้นบาเรียนพิเศษ

๑. สัมพันธ์ภาษามคธเป็นมคธ
๒. ตอบปัญหาในบาลีไวยากรณ์ ส่วนฉันทลักษณ์ซึ่งว่าด้วยฉันทมาตราพฤติ
๓. แปลมงคลพิปปีตันเป็นไทย (แต่ในเวลานี้แปลชั้นสัมมปัทฐกกาแทน)
๔. แต่งความแก้คำแห่งพระสูตรบ้าง เรียงเป็นมคธอย่างอรธกถา
๕. ตอบปัญหาในสมถกัมมัฏฐาน แลวิปัสสนากัมมัฏฐานเป็นไทย
๖. ตอบปัญหาในอภิธัมมัตถสังคหะเป็นไทย
๗. เลขชั้นกรรม^๑

หลักสูตรโรงเรียนหนังสือไทยมหามกุฏราชวิทยาลัย

โรงเรียนหนังสือไทยของมหามกุฏราชวิทยาลัย ได้จัดตั้งขึ้นพร้อม ๆ กับโรงเรียนพระปริยัติธรรมโดยใช้หลักสูตรกรมศึกษาธิการ^๒ เมื่อถึงเวลาสอบก็เข้าสอบในสนามของกรมศึกษาธิการ ในปี ร.ศ. ๑๑๔ (พ.ศ. ๒๔๓๔) สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงเห็นว่าควรจะต้องจัดตั้งแผนกสอบความรู้สำหรับเด็กวัดขึ้นอีกแผนกหนึ่ง กรมการมหามกุฏราชวิทยาลัยจึงได้ประชุมและตกลงตั้งหลักสูตรและแบบการสอบไล่หนังสือไทยของมหามกุฏราชวิทยาลัย มีหลักสูตรแบ่งเป็น ๓ ชั้น ดังต่อไปนี้

๑. ชั้นตรี

- ก. อ่าน (ในพุทธานุปุทธประวัติ)
- ข. เขียนตามคำบอก (ผูกขึ้นเป็นภาษาไทยล้วน)
- ค. คิดเลข (ใช้โจทย์อยู่ในบวกลบคูณหาร)

มหามกุฏราชวิทยาลัย, ประวัติมหามกุฏราชวิทยาลัย หน้า ๓๔-๔๑ และธรรมจักษุเล่ม ๒ หน้า ๘๓-๘๔

๒ ในขณะนั้นโรงเรียนมูลสามัญชั้นคำสอนอ่าน เขียน คิดเลข บวกลบคูณหาร โรงเรียนมูลสามัญชั้นสูงสอนอ่าน เขียน แต่งข้อความ ไวยากรณ์ คิดเลข พระราชพงศาวดารภูมิศาสตร์ ธรรมจักษุ (ธรรมจริยา) วิทยาการตามแบบเรียน (เอกสารเรื่องจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คณะกรรมการฉลองฯ ครบ ๑๐๐ ปี ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๑๐๐๐ ปี แห่งพุทธศาสนา) หน้า ๑๖๖-๑๖๗

๒. ชั้นโท

- ก. เขียนตามคำบอก (ในพระราชพงศาวดารย่อ)
- ข. เรียงความ (แก้กระฐี สุภาสิต)
- ค. คิดเลข (ใช้โจทย์ไตรยางค์ชั้นเดียวบ้างสองชั้นบ้าง)

๓. ชั้นเอก

- ก. ย่อความ (ในพระราชพงศาวดารพิสดาร)
- ข. แก้กำผัด (ในเรื่องนั้น เหมือนกัน)
- ค. คิดเลข (ใช้โจทย์เศษส่วน)^๑

หลักสูตรนี้มีได้ใช้เฉพาะแต่ในมหามกุฏราชวิทยาลัยเท่านั้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอาราธนาสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ให้รับภาระเป็นผู้อำนวยการจัดการศึกษาหัวเมือง สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ก็ได้ทรงนำหลักสูตรนี้ไปใช้ในการจัดการศึกษาหัวเมืองด้วย

ต่อมาสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ทรงวางแนวหลักสูตรและวิธีการจัดการเรียน การสอนสำหรับโรงเรียนวัดบวรนิเวศ ซึ่งเป็นโรงเรียนตัวอย่างแก่โรงเรียนสาขาของมหามกุฏราชวิทยาลัยดังต่อไปนี้

หลักสูตรประโยคสามัญศึกษา

สอนในโรงเรียน

- ๑. อ่านหนังสือเข้าใจ เพียงจดหมายไปมา
- ๒. เขียนหนังสือเป็น เรียงพ้ออ่านออกและ เขียนศัพท์ที่มีกாரันต์ เป็นสาธารณามกุฏ^๑
- ๓. ไวยากรณ์ภาษาไทย พอรู้จักคำพูดที่เนื่องกันอย่างไร

๔. เรียงความ เพียงจดหมายไปมา
๕. ทำเลขเพียงชั้นมาตรา
๖. ทำบัญชีเงิน
๗. กิริยา
๘. วิธีบริหารร่างกาย
๙. ความประพฤติ เพียงคหิปฏิบัติ
๑๐. ธรรมจริยา เพียงเบญจศีล

สอนนอกโรงเรียน

๑๑. ทำไม้
๑๒. ทำหีบกระท่อม
๑๓. แต่งอาหาร
๑๔. เย็บผ้า
๑๕. แจวเรือพายเรือ
๑๖. ขึ้นต้นไม้

วิธีสอนตามหลักสูตร

สอนในโรงเรียน

๑. อ่านหนังสือเข้าใจ ใช้หนังสือต่าง ๆ ด้วย ไม่เฉพาะแต่จดหมาย
ฝึกให้อ่านทั้งออกเสียงทั้งนิ่งดู และตั้งปัญหาให้ตอบ ใช้เขียนข้าง
ปากเปล่าบ้าง
๒. เขียนหนังสือเป็น หัดลายมือเขียนด้วย เส้นหมึกในกระดาษมีบรรทัดก็ได้
ไม่มีก็ได้ ให้เรียบพออ่านออก ให้เรียนแบบตัวสะกด และให้เขียนตาม
คำบอกให้ทัน ใช้หนังสือต่าง ๆ

๓. ไวยากรณ์ภาษาไทย สอนให้รู้จักคำพูดที่เนื่องกันอย่างไร ตามวิธีในแบบเรียนเร็วเล่ม ๓ แต่ต้องมีวิธีฝึกหัดนอกจากแบบ
๔. เรียงความ ไม่เฉพาะแต่จดหมายไปมา ให้เรียงเรื่องอื่น ๆ ด้วยฝึกตามวิธีในแบบเรียนเร็วเล่ม ๓
๕. ทำเลขเพียงชั้นมาตรา แต่ใช้ไตรยางศ์ด้วย ใช้แบบไหนก็ได้ แต่อธิบายให้เข้าใจจริง และหัดให้รู้จักใช้มาตราเป็น
๖. ทำบัญชีเงิน เป็นบัญชีรายได้รายจ่ายเฉพาะบุคคล ฝึกทั้งบัญชีเดี่ยวบัญชีคู่ ทั้งรายวัน งบเดือน งบปี
๗. กิริยา ฝึกกิริยา มีกินอาหารเป็นต้นให้เรียบร้อย ตามแบบที่จะแต่งขึ้นใหม่
๘. วิธีบริหารร่างกาย สอนให้เข้าใจตามแบบมนุษยวิทยา^๑
๙. ความประพฤติ ฝึกความประพฤติทางโลกตามแบบคหิปฏิบัติและมนุษยวิทยา^๒
๑๐. ธรรมจรรยา สอนให้รู้จักเบญจศีล ตามแบบที่จะแต่งขึ้นใหม่

สอนนอกโรงเรียน

๑๑. ทำไม้ สอนให้รู้จักใช้เครื่องมือทำไม้
๑๒. ทำทับกระท่อม สอนให้รู้จักตัวไม้และประโยชน์ของตัวไม้ และปรุงตัวไม้ ปลุกชุมกันขึ้น
๑๓. แต่งอาหาร สอนให้รู้จักหุงข้าว ต้มแกงกินได้
๑๔. เย็บผ้า สอนให้รู้จักเย็บเสื้อผ้าที่ขาดได้
๑๕. แจวเรือพายเรือ สอนให้ใช้การได้
๑๖. ขึ้นต้นไม้ สอนพอทำธูระหรือหนีฮันตราได้

๑ และ ๒ เป็นพระนิพนธ์ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงนิพนธ์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๑

วิธีจัดห้องสอนประโยคสามัญ

ห้องที่ ๑

๑. อ่านหนังสือออก ยังไม่ต้องเอาความเข้าใจ
๒. เขียนหนังสือเป็นตัว
๓. ทำเลข เพียงวิธีสามัญคือ ลบ บวก คูณ หาร
๔. กิริยา ผีกด้วยปาก
๕. วิธีบริหารร่างกาย ผีกด้วยปาก

ห้องที่ ๒

๑. อ่านหนังสือเอาความเข้าใจ แต่ยังไม่ต้องเอาความจำ
๒. เขียนหนังสือตามคำบอก ใช้คำพูดสามัญ
๓. ไวยากรณ์ ให้รู้จักคำพูด
๔. เรียงความ เพียงประโยคเดียว
๕. ทำเลข สอนให้รู้จักทำโจทย์ใช้วิธีสามัญเป็น กับสอนให้รู้จัก
ทำมาตราโดยวิธีสามัญ
๖. ทำบัญชีเดียว รายรับรายจ่าย
๗. กิริยา ผีกด้วยปาก
๘. วิธีบริหารร่างกาย ผีกด้วยปาก
๙. ความประพฤดี ผีกด้วยปาก
๑๐. ธรรมจริยา ผีกด้วยปาก

ห้องที่ ๓

๑. อ่านหนังสือเอาความเข้าใจ ทั้งเอาความจำด้วย
๒. เขียนหนังสือตามคำบอก ใช้ตัวสกกดถูก
๓. ไวยากรณ์ รู้จักคำพูดที่เนื่องกันอย่างไร

๔. เที่ยงความ ถึงประโยคซับซ้อน
๕. ทำเลข สอนให้รู้จักทำโจทย์ใช้बाटราเป็น กับสอนให้รู้จัก
ทำเศษส่วนโดยวิธีสามัญ
๖. ทำบัญชีคู่ ทั้งรายวัน งบเดือน งบปี
๗. ใช้กิริยา ใช้ตำรา
๘. วิธีบริหารร่างกาย ใช้ตำรา
๙. ความประพฤดี ใช้ตำรา
๑๐. ธรรมจรรยา ใช้ตำรา^๑

การสอน

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงมุ่งให้ผู้เรียนมีความรู้ความเข้าใจสามารถนำความรู้ไปใช้ได้ ดังจะเห็นได้จากคำอธิบายในการสอนให้แปลภาษามคธว่า "ได้จัดการสอนทั้งแปลทีละศัพท์ แลรวมทีละประโยค แลเอาความเข้าใจเป็นประมาณ แลโวหารที่ใช้ก็ให้เป็นภาษา เช่น ในที่ควรต้องใช้ราชาศัพท์ เป็นต้น เพื่อเอาไปใช้ได้ในที่อื่น"^๒ วิธีการสอนของพระองค์แตกต่างจากการสอนหนังสือในสมัยก่อน คืออาจารย์เป็นผู้บอกแล้วให้นักเรียนพูดตามทีละประโยคเป็นการท่องจำแบบนกแก้ว แต่พระองค์ทรงสอนด้วยการแนะนำให้เข้าใจ ตีจนกระทั่งสามารถคิดด้วยตนเอง และเมื่อมีปัญหาที่สามารถแก้ปัญหาหรือรู้จักค้นคว้าด้วยตนเอง ครูเป็นผู้คอยแนะนำไม่ควรบอกให้นักเรียนทั้งหมด พระองค์ทรงแนะนำวิธีสอนไว้ในหนังสืออุภัยพากยปริวัตนว่า

๑ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, การศึกษา, หน้า ๑๖๕-๑๖๘

๒ ฆทามกุฏราชวิทยาลัย, ประวัติดามกุฏราชวิทยาลัย หน้า ๔๘

๓ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, อุภัยพากยปริวัตน ภาคที่ ๑-๒ (กรุงเทพฯ นคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๕) หน้า ๑-๒

"ในเวลาสอนหนังสือเล่มนี้ เมื่อถึงแบบใดอาจารย์ต้องแนะนำให้ศิษย์เข้าใจความแบบนั้นให้ดีกว่าจึงให้แปลประโยคเหล่านั้น อาจารย์ไม่ควรบอกให้ศิษย์ว่าตามไป เช่น บอกหนังสือกันโดยธรรมดา ควรจะให้ศิษย์แปลประโยคเหล่านั้น เขียนลงในกระดานชะนวน หรือในสมุด หรือในกระดาษแล้วคอยตรวจดู ประโยคใดผิดควรชี้คำผิดในประโยคนั้นให้ศิษย์ทราบว่ามีผิดเพราะอย่างนั้น ๆ ถ้าไม่มีหนังสือปทานุกรม ศิษย์ไม่ทราบศัพท์ใดควรบอกศัพท์นั้นให้ แต่อย่าบอกลักษณะไวยากรณ์วิธีวิภัติ เป็นต้น ที่ศิษย์เรียนมาแล้วควรให้ศิษย์คิดประสมความเอาเอง ถ้ามีหนังสือปทานุกรมควรให้ศิษย์หาศัพท์ในหนังสือปทานุกรมนั้นเอง สอนอย่างนี้ศิษย์จะต้องอาศัยกำลังความคิดและความจำของตนเองมาก"^๑

ในด้านการสอนธรรม พระองค์ทรงแนะนำวิธีสอนในหนังสือนวโกวาท ว่า ทรงสอนด้วยวิธีอธิบายให้นักเรียนเข้าใจที่ละหัวข้อและซักถามคำถามต่าง ๆ จนแน่ใจว่าเข้าใจดีแล้วจึงเริ่มสอนข้อต่อไป บางครั้งก็สอนให้ผู้เรียนรู้จักวิพากษ์วิจารณ์ด้วยการตั้งปัญหาที่คล้ายกันกับในหนังสือแล้วให้นักเรียนพิจารณาว่าถูกหรือผิด หรือตั้งปัญหาให้นักเรียนนำความรู้ที่เรียนไปอธิบายตอบคำถามนั้นให้ถูกต้อง เมื่อนักเรียนเข้าใจดีแล้ว เพื่อให้มีความรู้มากยิ่งขึ้นก็อาจตั้งปัญหาให้ผู้เรียนต้องนำความรู้มาประกอบกับการวิพากษ์วิจารณ์ด้วยตนเองและค้นคว้าจากหนังสืออื่น ๆ นอกจากนั้นยังทรงสอนด้วยการตั้งเป็นกระทู้พุทธภาษิต เช่น "คนล่วงทุกข์ได้เพราะความเพียร" นักเรียนต้องเข้าใจก่อนว่า "ความเพียรเป็นเหตุ ความล่วงทุกข์เป็นผล" แล้วจึงนำมาเรียงความอธิบายตามความคิดของตนเองและอาจค้นคว้าจากหนังสือธรรมมาประกอบคำอธิบาย ต่อจากนั้นแต่ละคนก็จะอ่านเรียงความของตนเองให้ที่ประชุมฟัง ที่ประชุมก็จะอภิปรายว่าของผู้ใดผิดหรือถูกและของผู้ใดดีควรจะนำมาเป็นตัวอย่าง การเรียนแบบนี้ทำให้ผู้เรียนมีความรู้กว้างขวางและรู้จักคิดวิพากษ์วิจารณ์ด้วยตนเอง^๒

๑ เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน

๒ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, นวโกวาท (กรุงเทพมหานคร:

การสอบความรู้

การสอบความรู้พระปริยัติธรรมในสมัยก่อนใช้วิธีสอบแปลปากเปล่า โดยพระราชอาคันนะบาเรียนจะผลัดเปลี่ยนกันเป็นผู้เปิดประโยคที่จะให้แปล จำนวนประโยคมีเกินผู้แปล ๑ ประโยค เมื่อเปิดประโยคแล้วก็คว่ำหนังสือไว้ ผู้ที่เข้าสอบแปลก็จะจับประโยคจับได้ประโยคไหนก็แปลประโยคนั้น การเข้าสอบแปลเมื่อแปลผิดก็ต้องกลับไปแก้ไขใหม่จนกว่าจะถูก ถ้าแปลได้ตามเวลาที่กำหนดจึงถือว่าสอบได้ ต่อมาในสมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์เป็นอธิบดีในการสอบพระปริยัติธรรม ทรงจัดประโยคที่ให้แปลด้วยการเขียนเป็นฉลากใส่ในซองปิดผนึกไว้ จำนวนข้อสอบที่ออกมักจะออกข้อสอบให้มากที่สุดเท่าที่จะออกได้ แล้วจัดข้อสอบลงในหีบตามชั้น ผู้เข้าสอบแปลก็จะหยิบฉลากสมเด็จพระสังฆราชเป็นผู้อำนวยการในการจับฉลาก และพระราชอาคันนะบาเรียนเปลี่ยนหน้าที่จากผู้เปิดประโยคเป็นผู้หยิบฉลากประโยคให้ผู้แปล การสอบแบบนี้วันหนึ่งสอบได้เพียง ๔-๕ คน ดังนั้นการสอบในครั้งหนึ่งจึงต้องใช้เวลานาน การเปิดสอบแปลพระปริยัติธรรมนั้น ๓ ปีจะมีการสอบหนึ่งครั้ง บางครั้งเมื่อครบกำหนดเปิดสอบเกิดมีเหตุขัดข้องก็ต้องเลื่อนไปอีก ๓ ปีเป็น ๖ ปีจึงเปิดสอบ ทำให้ผู้เรียนเกิดความท้อถอยและหมดกำลังใจในการเล่าเรียน ในสมัยนั้นจึงหาผู้ที่มีความรู้ทางด้านพระปริยัติธรรมได้ยาก สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงตระหนักถึงปัญหาในข้อนี้ เมื่อตั้งมหาจุฬารายวิทยาลัยขึ้น พระองค์จึงทรงนำวิธีการสอบด้วยการเขียนมาใช้และให้มีการสอบทุก ๆ ปี ปีละ ๒ ครั้ง เริ่มสอบกลางปีในวันที่ ๑ มิถุนายน และสอบความรู้ประจำปีในวันที่ ๑ ธันวาคม

วิธีจัดการสอบ จัดเป็นรูปกรรมการสอบความรู้ภายใน (ฝ่ายบรรชิต) ถ้ามีจำนวนไม่พอก็เชิญผู้มีความรู้ความสามารถจากภายนอกมาร่วมเป็นกรรมการ กรรมการมีหน้าที่ประชุมกันออกข้อสอบตามกฏติกาสำหรับมหาจุฬารายวิทยาลัยซึ่งกรรมการสภาฝ่าย

บรรพชิตได้ตั้งไว้ และทรงข้อสอบและลงความเห็นว่าได้หรือตกพร้อมทั้งเซ็นชื่อลงใน
กระดาษคำตอบนั้น ถ้าผู้สอบคนใดไม่เห็นด้วยกับความเห็นให้ตกก็มีสิทธิ์ที่จะร้องเรียนกับ
นายกได้

การสอบความรู้ภาษาไทย ในระยะแรกตั้งมหาหมกุราชวิทยาลัยได้ใช้หลักสูตร
ของกรมศึกษาธิการ และเมื่อถึงกำหนดสอบก็เข้าสอบกับโรงเรียนหลวง ครั้นเมื่อปี พ.ศ.๒๔๓๔
(ร.ศ.๑๑๕) มหาหมกุราชวิทยาลัยได้ตั้งหลักสูตรภาษาไทยขึ้น จึงจัดให้มีการสอบภาษาไทย
ในมหาหมกุราชวิทยาลัย แบ่งการสอบเป็น ๓ ชั้น คือนักเรียนที่เข้าสอบชั้นต่ำเรียกว่า
นักเรียนชั้น ๓ นักเรียนที่เข้าสอบชั้นกลางเรียกว่านักเรียนชั้น ๒ นักเรียนที่เข้าสอบชั้นสูง
เรียกว่านักเรียนชั้น ๑ นักเรียนชั้น ๓ และชั้น ๒ ให้สอบที่โรงเรียนเดิมของตน ในการ
สอบแต่ละโรงเรียนต้องตั้งกรรมการในการสอบโรงเรียนละ ๕ รูปโดยเลือกนายกในการ
สอบก่อนแล้วนายกเป็นผู้เลือกพระผู้ที่จะเป็นกรรมการอีก ๔ รูป นักเรียนชั้น ๑ ต้องสอบที่
มหาหมกุราชวิทยาลัย กรรมการผู้สอบความรู้ชั้นพิเศษเป็นผู้สอบ

ในแต่ละชั้นมีการกำหนดเกี่ยวกับหลักสูตรและวิธีสอบต่อไปนี้

ชั้นต่ำ

- ๑. ใช้อ่านหนังสือพุทธธานุพุทธประวัติ เพียง ๑๐ บรรทัดอ่านในเวลา ๕ นาที
แก้ไขให้ถูกถ้าเกิน ๕ นาทีไปเป็นตก ผิดที่ไหนหักที่นั่น
- ๒. เขียนตามคำบอก แล้วแต่ผู้บอกจะบอกให้เขียน แต่ยอมให้ผิดบรรทัดละแห่ง
ของกระดาษขนาดใหญ่ซึ่งเป็นต้นฉบับ ถ้าผิดเกินกว่าบรรทัดละแห่งขึ้นไปนับเป็นตก ถ้าหนังสือ
ในต้นฉบับเหลืออยู่ไม่เต็มบรรทัด ถ้าเกินกว่าครึ่งขึ้นไปนับเป็นบรรทัด ถ้าเพียงครึ่งลงมาไม่นับ

๑ กฤตีกาว่าด้วยการสอบความรู้ประกอบด้วย (ดูรายละเอียดมหาหมกุราชวิทยาลัย หน้า ๓๑๓-๓๔)

หมวดที่ ๑ กำหนดข้อปัญหาและหนังสือของหลักสูตรสามัญและพิเศษ
คะแนนทุนชั้นสามัญและชั้นพิเศษ วิธีลดคะแนน

หมวดที่ ๒ ว่าด้วยวิธีจัดการหน้าที่ของนายก อุปนายก กรรมการ เลขานุการ
กัณฑ์การักษ บรณารักษ ปฏิคม ระเบียบสำหรับนักเรียน



๓. เดิมเลขเพียงชั้น ลบ บวก คูณ หาร ตามรับสั่งของพระเจ้าอนงยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส กำหนดโจทย์เพียง ๓ โจทย์ถ้าผิด ๑ โจทย์ถูก ๒ โจทย์นับเป็นได้ ผิดเกินกว่านั้นนับเป็นตก กำหนดเวลาให้ทำเพียงโมงครึ่ง

ชั้นกลาง

๑. เขียนตามคำบอก ใช้หนังสือพระราชพงศาวดารย่อเพียง ๑๐ บรรทัด แต่ยอมให้ผิดบรรทัดละแห่งของหนังสือพิมพ์ซึ่งเป็นต้นฉบับถ้าผิด เกินกว่านั้นนับเป็นตก ถ้าหนังสือในต้นฉบับเหลืออยู่ไม่เต็มบรรทัดถ้าเพียงครึ่งลงมาไม่นับ

๒. เรียงความในสุภาษิตที่เป็นคติโลก แล้วแต่ประโยคจะออกเรียงความจะ มากก็ตาม น้อยก็ตาม แต่ให้ได้ความตามกระฎี่ไม่กำหนด กำหนดเวลาให้เรื่องละชั่วโมง ถ้าเกินกว่าชั่วโมงขึ้นไปนับเป็นตก ยอมให้ผิดได้บรรทัดละสองคะแนนแห่งหนังสือที่แต่งมา ถ้าหนังสือที่เขียนนั้น เกินกว่าครึ่งบรรทัดขึ้นไป นับเป็นบรรทัดเพียงครึ่งลงมาไม่นับ

๓. เลขชั้นบัญญัติไตรยางค์ชั้น ๑ ชั้น ๒ สามโจทย์ ถ้าผิดหนึ่งโจทย์ถูกสอง โจทย์นับเป็นได้ เกินกว่านั้นนับเป็นตก กำหนดเวลาให้ทำเพียง ๒ ชั่วโมง

ชั้นสูง

๑. ย่อความในพระราชพงศาวดารพิสดารตอนหนึ่ง แล้วแต่ผู้แต่งประโยค จะกะหนังสือและกำหนดเวลาให้ ถ้าหนังสือพิมพ์ต้นฉบับหน้าหนึ่งยอมให้เวลาครึ่งชั่วโมง ใจความสามข้อยอมให้ผิดได้ข้อหนึ่ง ต้นฉบับประมาณสามหน้ากระดาษต้องย่อให้ได้สองหน้า กระดาษของผู้เขียนหรือต่ำกว่าสองหน้ากระดาษ ถ้ามากขึ้นไปกว่านั้นเป็นตก ยอมให้ผิด คิดตามบรรทัดที่เขียนมา ถ้า บรรทัดต่อแห่งหนึ่งมากกว่านั้นเป็นตก

๒. แก้กำผัดในพระราชพงศาวดารที่ผู้แต่งทำให้ผิดไว้แก้ไขถูกขึ้น กำหนด หนังสือพิมพ์หน้ากระดาษหนึ่ง ถ้าถูกสี่ส่วนผิดหนึ่งส่วนนับเป็นได้ กำหนดเวลาให้หนึ่งชั่วโมง เกินกว่านั้นเป็นตก

๓. เลขชั้นเศษส่วนมาตรา ๓ โจทย์ถูก ๒ โจทย์ผิด ๑ โจทย์ นับเป็นได้ กำหนดเวลาให้ ๒ ชั่วโมง เกินกว่านั้นเป็นตก

ผู้จะสอบความรู้ใน ๓ ชั้นนี้ ในชั้นหนึ่ง ๆ ต้องได้ครบทุกอย่างจึงจะนับว่าได้ ถ้าขาดไปอย่างใดอย่างหนึ่งนับว่าตก

หลักสูตรและวิธีการสอบนี้ เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงเป็นผู้อำนวยการจัดการศึกษาหัวเมืองทั่วราชอาณาจักร พระองค์ก็ทรงนำไปใช้ในการจัดการเรียนการสอนในหัวเมืองทั่วราชอาณาจักรด้วย ดังจะเห็นได้จากรายงานการสอบของมหามกุฏราชวิทยาลัย กลางปี ร.ศ.๑๑๘ (พ.ศ.๒๔๔๒) ซึ่งเป็นปีที่ ๒ ที่จัดการศึกษาหัวเมืองก็ยังมีหลักสูตรนี้อยู่ แต่เรียกชื่อชั้นต่างไป คือชั้นต่ำเรียกว่าชั้นตรี ชั้นกลางเรียกว่าชั้นโท และชั้นสูงเรียกว่าชั้นเอก

ตัวอย่างข้อสอบของมหามกุฏราชวิทยาลัยในการสอบกลางปี ร.ศ.๑๑๘ (พ.ศ.๒๔๔๒)

เลขชั้นตรี

๑. ปลาหมอบ่อหนึ่งมี ๑๐๗๐ ตัว ออกไข่เป็นตัว ๆ ละ ๑๐๑ ตัว นกยางกินเสีย ๔ ตัว แล้วนาคมากินปลานั้นวันละ ๑๘ ตัว ดังนี้วันจึงจะหมด?
๒. จงแจกยา ๑๖๔ มานนี้ให้แก่พระ ๗ องค์ เณร ๕ องค์ แต่ต้องให้พระได้มากกว่าเณรองค์ละ ๘ มาน ดังนี้พระแลเณรจะได้องค์ละเท่าใด?
๓. เด็กคนหนึ่งมีธนู ๑๘ ธนู ชี้อินสอ ๑ แท่ง ๖ ธนู แลซื้อขนมกินเสีย ๔ ธนู ครั้นเพื่อนเห็นอินสอขอซื้อให้กำไร ๖ ธนู ดังนี้เขาเหลือธนูกี่ธนู?

เลขชั้นโท

๑. กุส ๔๘ คนทำการ ๑๕ วัน ได้เงิน ๑๒๐ บาท ถ้าใน ๑๒ วันจะเอาเงิน ๑๓๐ บาท จะใช้กุสกี่คน?
๒. เรือไฟใช้สติม ๔๘ ชัด เดิน ๓ โมง ลี้นทาง ๑๓๕๐ เส้น ถ้าทาง ๓๑๕๐ เส้น จะเดินให้ถึงใน ๕ โมง จะใช้สติมเท่าใด ?
๓. ดินสอมีดละ ๒ สลึงเฟื้อง มีเงิน ๑๕ บาท ๒ สลึงเฟื้อง จะซื้อดินสอได้กี่มีด ?

เรียงความชั้นโท "ไม่เห็นน้ำอย่าตดกระบอก"

เลขชั้นเอก

๑. มีเข้าสาร $๓ \frac{๔}{๕}$ ของเกวียน หุงเลี้ยงนักเรียนเดือนหนึ่งสิ้นส่วนพระ $\frac{๒}{๓}$,
 เณร $\frac{๒}{๓}$, เด็ก $\frac{๓}{๔}$ ของเกวียนทั้งนั้นแล้ว ซื้อมาอีก ๒๒ เท่าที่เหลืออยู่
 รวมหุงเลี้ยงต่อไปอีก ดังนี้จะได้สักกี่เดือน ?
๒. ที่แรกว่าซื้อน้ำตาล $๓ \frac{๓}{๕}$ ของหาบ เป็นราคา $\frac{๔}{๗}$ ของชั่ง แลคิดเงินให้เขา
 เสร็จแล้ว แต่ยังไม่ได้รับน้ำตาลนั้นมา ที่หลังจะเอาน้ำตาล $๓ \frac{๔}{๑๐}$ ของหาบ
 จะเพิ่มเงินให้เขาอีกเท่าใด ?
๓. เราเคยให้เขาเข้ามา $\frac{๔}{๗}$ ของ ๒๑๐ ไร่ $\frac{๔}{๕}$ ของ ๑๐ ปีได้ค่าเช่า $\frac{๓}{๕}$ ของ
 ๑๐๐ เกวียน ถ้าใน $๔ \frac{๔}{๕}$ ของปี จะต้องการเช่า ๑๐๐ $\frac{๒}{๓}$ ของเกวียน จะให้
 เขาเช่าเท่าใด?

ความรู้ภาษาไทยของชั้นเอก สบย่อความ มีคำสั่งดังต่อไปนี้

จงย่อความตามสำเนานับนื้อยาให้มีจิตใจความ แลตกขาดสิ่งสำคัญ กับให้
 ถูกต้องตามไวยากรณ์ แลใช้อักษรถ้อยคำให้เรียบร้อย จงเขียนวางวรรคตอนให้ถูกต้อง
 อย่าให้ตกเพอะเประอะเปื้อน ทั้งให้อ่านชัดเจนได้ง่ายด้วย ๑

การสอบทั้งพระปริยัติธรรมและภาษาไทย ข้อสอบเป็นแบบอัตนัยทั้งสิ้น
 แต่มีการกำหนดการให้คะแนนอย่างละเอียดเพื่อให้เกิดความยุติธรรมแก่ผู้สอบ และให้เกิด
 ความเที่ยงตรงในการให้คะแนน ดังเช่นการให้คะแนนภาษาไทย

ผิด	สระ	ลดตัวเลข	๓	คะแนน
"	พยัญชนะ	" "	๓	"
"	วรรณยุกต์	" "	๑	"
"	การันต์	" "	๒	"
"	ทั้งการันต์และตัวสกค	" "	๔	"

๑ ล ๑

การให้คะแนน เลข

ผิดเลขทั้งโจทย์ ลด ๑๔ คะแนน

ผิด ข้อถามในโจทย์หนึ่ง ๆ ต้องรวมข้อถามโจทย์หนึ่งนั้นแบ่ง ๑๔ คะแนน

ลัพท์ เป็นคะแนนลดของข้อถามอันหนึ่งในโจทย์ที่ทำผิดนั้น เศษยกเสีย

ผิด ตัวเลขไม่ชัด ลดตัวเลข ๑ คะแนน

" ตัวเลขหรือศูนย์ไม่ตรงที่ " " ๑ "

" แบ่งมีเศษไม่รวม เขียนไว้อย่างเศษวิธีลดจำนวนละ ๒ คะแนน^๑

๑ ล ๑

นอกจากนั้นก็ยังเปิดโอกาสให้ผู้เข้าสอบร้องเรียนต่อนายกได้ถ้าไม่พอใจหรือไม่เห็นด้วยกับการให้คะแนน หรือข้อวินิจฉัยของกรรมการ ซึ่งนับได้ว่าการจัดการสอบความรู้ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ให้ความยุติธรรมแก่ผู้เข้าสอบ ถึงแม้ข้อสอบจะเป็นแบบอัตนัย พระองค์ก็ได้ทรงวางแนวทางและกฎเกณฑ์การให้คะแนน เพื่อให้ผู้ตรวจให้คะแนนได้เที่ยงตรงมากที่สุด

^๑ มหามกุฏราชวิทยาลัย, ประวัติมหามกุฏราชวิทยาลัย หน้า ๓๒๓-๓๒๔

การบริหาร

การบริหารงานของมหามกุฏราชวิทยาลัย สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงดำเนินการในรูปแบบของกรรมการประกอบด้วยกรรมการฝ่ายบรรพชิตและฝ่ายคฤหัสถ์ เรียกว่า "กรรมการสภา" คณะกรรมการนี้จะได้รับพระราชทานอาราธนาบัตรและสัญญาบัตรแต่งตั้ง การดำเนินการต่าง ๆ ของวิทยาลัยอยู่ภายใต้การอำนวยการของ "กรรมการสภา" ในปีแรกมีกรรมการสภาเพียง ๕ ท่าน สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงเป็นสภานายก การประกอบกิจการของวิทยาลัย พระองค์ทรงตั้งพนักงาน ๓ ตำแหน่ง คือ เลขานุการ มีหน้าที่ติดต่อจดหมายและรวบรวมเอกสารต่าง ๆ ภัณฑารักษ์มีหน้าที่รักษาพัสดุของวิทยาลัย ภูมิควมมีหน้าที่จัดการต้อนรับผู้มาติดต่อและดูแลความเรียบร้อยของสถานที่ มีคฤหัสถ์เป็นไวยาวัจกรของวิทยาลัย

ต่อมา สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงมีพระประสงค์จะให้กรรมการชำนาญในการบริหารงาน และเมื่อไม่มีพระองค์กิจการของวิทยาลัยก็สามารถดำเนินการต่อไปได้ จึงให้กรรมการฝ่ายบรรพชิต เลื่อนนายกและอุปนายก ผู้เป็นนายกจะเป็นชาติติดต่อกันสามปีไม่ได้ อุปนายกเป็นผู้ช่วยนายก เมื่อนายกไม่อยู่หรือเจ็บป่วยอุปนายกจะทำหน้าที่แทนนายก ในปี ร.ศ. ๑๑๔ (พ.ศ. ๒๔๓๘) สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ทรงปรึกษากับเถรสมาคมตั้งข้ออาณัติไว้สำหรับมหามกุฏราชวิทยาลัย เพื่อเป็นแนวทางในการดำเนินงานของวิทยาลัยให้เจริญรุ่งเรืองสืบต่อไปข้างหน้า ข้ออาณัติกล่าวถึงหัวข้อต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

หมวดที่ ๑ ว่าด้วยวิทยาลัย

- ๑.๑ ชื่อวิทยาลัย
- ๑.๒ ประโยชน์ที่ตั้งวิทยาลัยขึ้น
- ๑.๓ สถานที่ตั้งวิทยาลัย
- ๑.๔ การปกครองวิทยาลัย
- ๑.๕ กรรมการฝ่ายบรรพชิต

- ๑.๖ นายกฝ่ายบรรพชิต
- ๑.๗ อุปนายก
- ๑.๘ เลื่อนอุปนายกขึ้น เป็นนายก
- ๑.๙ เลือกผู้แทนอุปนายก
- ๑.๑๐ หน้าที่ของกรรมการฝ่ายบรรพชิต
- ๑.๑๑ หน้าที่ของนายก
- ๑.๑๒ ลักษณะการประชุม
- ๑.๑๓ ให้เถรสมาคม เข้าประชุมได้
- ๑.๑๔ กรรมการฝ่ายคฤหัสถ์
- ๑.๑๕ นายกฝ่ายคฤหัสถ์
- ๑.๑๖ หน้าที่ของกรรมการฝ่ายคฤหัสถ์
- ๑.๑๗ พนักงานวิทยาลัย

หมวดที่ ๒ ว่าด้วยการสอนพระปริยัติธรรม

- ๒.๑ หลักสูตร
- ๒.๒ โรงเรียนของวิทยาลัย
- ๒.๓ แบ่งโรงเรียนเป็น ๒ ชนิด โรงเรียนในบ่ารุงและโรงเรียนนอกบ่ารุง
- ๒.๔ พนักงานของโรงเรียน - ผู้จัดการ ครู และไวยยาวัจกร
- ๒.๕ ให้ภิกษุสามเณร เข้าเรียน
- ๒.๖ กำหนดการสอนความรู้ สถานที่สอบความรู้ ผู้สอบความรู้
วิธีการสอบความรู้ตามชั้น กำหนดได้หรือตกด้วยคะแนน
ให้ประกาศนียบัตร

หมวดที่ ๓ ว่าด้วยการสอนวิชาของฆราวาส

- ๓.๑ หลักสูตร
- ๓.๒ โรงเรียน

- ๓.๓ ครู
- ๓.๔ ส่งเด็กเข้าเรียน
- ๓.๕ สอบความรู้

หมวดที่ ๔ ว่าด้วยการส่วนพระพุทธรักษา

- ๔.๑ แบ่งเป็น ๓ อย่าง
- ๔.๒ การมีเทศนาที่พระอาราม
- ๔.๓ การพิมพ์หนังสือสั่งสอน
- ๔.๔ ตั้งสมาชิก
- ๔.๕ สมาชิกผู้ทำกิจ
- ๔.๖ ผู้อุปการเป็นนิจ
- ๔.๗ สมาชิกผู้อุปการเฉพาะปี
- ๔.๘ การยกสมาชิกขึ้น
- ๔.๙ ยอมให้ลงนามผู้ตายเป็นสมาชิก
- ๔.๑๐ ผู้เดียวจะเป็นสมาชิกสองชื่อไม่ได้
- ๔.๑๑ ลงชื่อรวมกัน
- ๔.๑๒ ผู้แก้อกุศล
- ๔.๑๓ การแจกหนังสือ
- ๔.๑๔ การเที่ยวสอนศาสนา

หมวดที่ ๕ ว่าด้วยสมบัติของวิทยาลัย

- ๕.๑ ของวิทยาลัยเป็นของกลาง แบ่งเป็น ๓ อย่าง คือ
 - ลหุภัณฑ์ ครุภัณฑ์ ทุนทรัพย์
- ๕.๒ ยาติกรรมของวิทยาลัยได้
- ๕.๓ ของวิทยาลัยไม่เฉพาะโรงเรียน

หมวดที่ ๖ ว่าด้วยการบำรุง

- ๖.๑ รักษาถาวรวัตถุ
- ๖.๒ จัดกิจ
- ๖.๓ จัดของใช้
- ๖.๔ บำรุงผู้จัดการโรงเรียนและครู
- ๖.๕ บำรุงนักเรียน
- ๖.๖ บำรุงพนักงานฝ่ายคฤหัสถ์

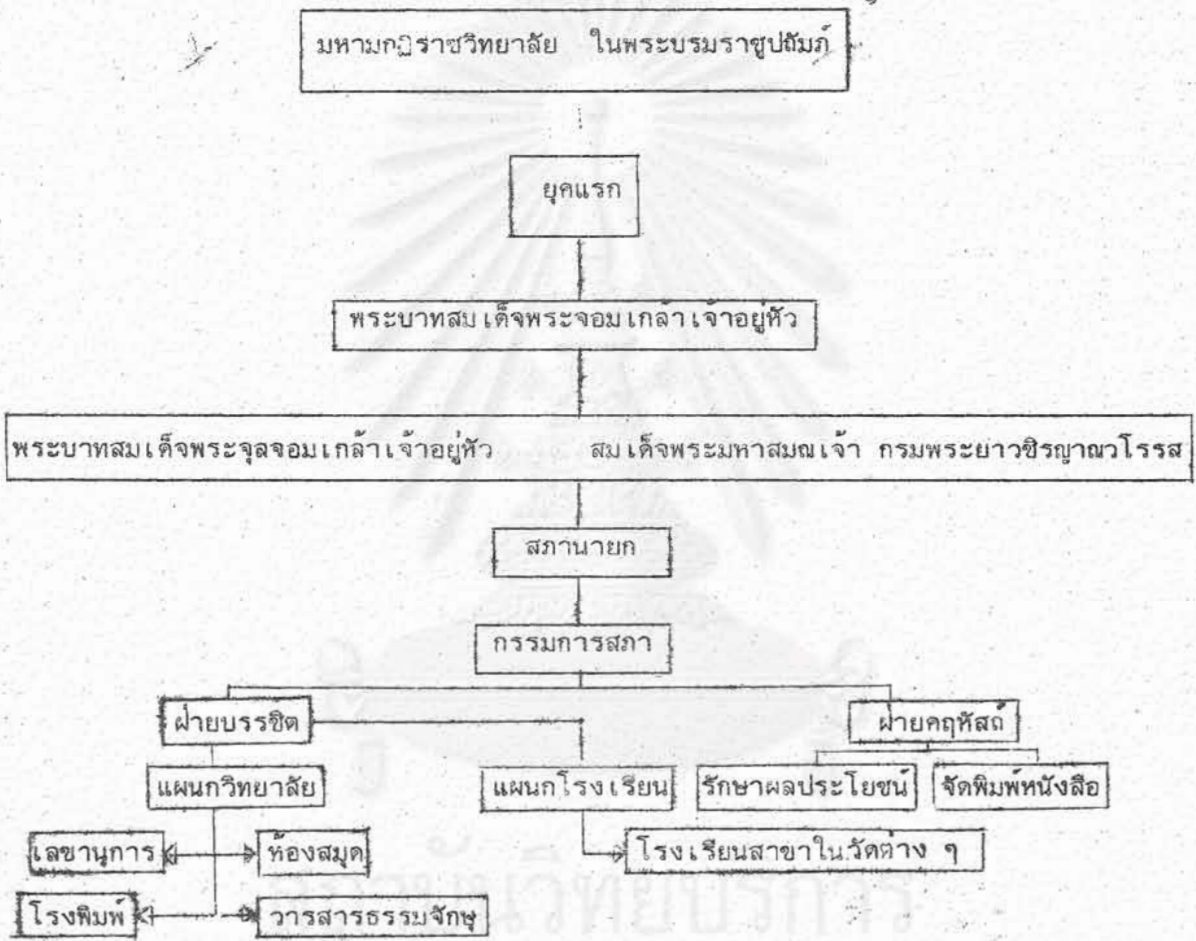
หมวดที่ ๗ ว่าด้วยใช้ข้ออาณัตินี้

- ๗.๑ กำหนดกาลใช้ข้ออาณัตินี้
- ๗.๒ ขยายความแห่งข้ออาณัติ^๑

ในด้านการเงิน ได้รับพระราชทานจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และการบริจาคของผู้อุปการะ มีทั้งผู้บริจาคเงินเป็นทุนนอน ผู้บริจาคเป็นรายปีและผู้บริจาค เป็นครั้งคราว ทุนทรัพย์ทั้งหมดฝากไว้ที่กระทรวงการคลัง เมื่อต้องการใช้จ่ายเป็นหน้าที่ ของกรรมการฝ่ายคฤหัสถ์เป็นผู้ดำเนินการ ทุนทรัพย์นี้จะนำมาใช้ได้เกี่ยวกับการรักษาถาวร วัตถุ เช่น โรงเรียน เป็นต้น จัดกิจการของวิทยาลัย จัดซื้ออุปกรณ์ต่าง ๆ ช่วยเหลือนักเรียน ที่ไม่มีผู้ช่วยเหลือนตั้งแต่แรกนักเรียนโทขึ้นไป จ่ายเป็นค่าตอบแทนแก่นักเรียนที่ช่วยผลงาน ของวิทยาลัย จ่ายเป็นรางวัลสำหรับผู้จบมาเรียนเอกที่ไม่ได้รับพระราชทานนิจจกัตตหลวง และจ่ายเป็นเงินเดือนแก่พนักงานฝ่ายคฤหัสถ์ ผู้จัดการโรงเรียนและครู

ในด้านการประเมิณผลงาน มีการประชุมสรุปผลของวิทยาลัยทุกปี รายงาน การสรุปผลงานของวิทยาลัยก็จะพิมพ์เผยแพร่ให้คนทั่วไปและผู้มีอุปการะแก่วิทยาลัยทราบใน หนังสือธรรมจักษุ เมื่อวิทยาลัยมีความเจริญก้าวหน้า หรือมีการเปลี่ยนแปลงสิ่งใด เช่น การตั้งหลักสูตรชั้นพิเศษ เป็นต้น ก็แจ้งให้คนทั่วไปทราบในธรรมจักษุเสมอ

^๑ มหามกุฏราชวิทยาลัย, ประวัติดมฺหามกุฏราชวิทยาลัย, หน้า ๒๗๓-๓๐๗



ผลสืบเนื่องการตั้งมหาวิทยาลัยราชวิทยาลัย

- เกี่ยวกับการสอบพระปริยัติธรรม

มหาวิทยาลัยราชวิทยาลัยได้เปิดให้มีการสอนและมีการสอบทั้งแผนกภาษาบาลีและภาษาไทย ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๖-๒๔๔๓ รวมเป็นเวลา ๘ ปี การเรียนและการสอบของมหาวิทยาลัยราชวิทยาลัยในระยะแรกได้รับความสนใจ และมีผู้มาสมัครเรียนและสอบในสนามสอบของมหาวิทยาลัยราชวิทยาลัยเป็นอันมาก จนกระทั่งบางปีแทบไม่มีผู้สมัครเข้าสอบแปลพระปริยัติธรรมในสนามหลวงเลย เพราะผู้ที่สอบได้ก็ได้รับพระราชทานแต่งตั้ง เป็นเปรียญหลวงเหมือนกัน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๑ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ทรงรับภาระเป็นผู้อำนวยการจัดการศึกษาหัวเมือง ในการจัดครั้งนี้กรรมการของมหาวิทยาลัยหลายรูปก็ได้ทำหน้าที่เป็นผู้อำนวยการจัดการศึกษามณฑลต่าง ๆ จนกระทั่งไม่สามารถจัดประชุมกรรมการของมหาวิทยาลัยได้เนื่องจากมีผู้เข้าประชุมไม่ครบองค์ประชุม การจัดและดำเนินการสอบจึงทำให้ไม่สะดวก ประกอบกับ "การเรียนการสอนยากกว่าแปลด้วยปาก ยังมีทางอันจะพึงเลือกได้อยู่ ก็ย่อมมีผู้เลือกเอาข้างง่ายมากกว่าจึงปลูกไม่ติด"^๑ และเพื่อลดภาระของคณะกรรมการมหาวิทยาลัย สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ จึงขอพระบรมราชานุญาตหยุดการสอบสนามมหาวิทยาลัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอนุญาตให้หยุดการสอบพระปริยัติธรรมในวิทยาลัยได้ และมีพระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ตอนหนึ่งว่า

"เรื่องนี้ออกจากจะเป็นการถอยหลังเข้าคลอง แต่ถ้าเป็นการจำเป็นที่จะลดหย่อนลงอย่างไรในการวิทยาลัยอันจะทำได้ ก็ต้องยอมให้จัดการเปลี่ยนแปลงแต่วิธีสอนอย่างวิทยาลัยยังเป็นวิธีอันดีมาก แต่เป็นเดินทางคนละทีกับที่เรียนอย่างเก่า ถ้าจัดการอย่างไรให้ใหม่แลเก่าเข้ากันได้ ถือเอาแต่ประโยชน์เป็นประมาณก็จะเป็นการดีมาก"^๒

^๑ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๕) หน้า ๔๓

^๒ พระราชหัตถเลขาที่ ๑๕/๗๐๓ ลงวันที่ ๒ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๐ ถึงเจ้าพระยาภาสกรวงศ์

ต่อมา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ให้เสนาบดีกระทรวงธรรมการประชุมปรึกษากับสมเด็จพระราชาคณะและพระราชคณะ เพื่อให้การสอนและสอบพระปริยัติธรรมทั้งแบบเก่าและใหม่ เข้ากันได้ ที่ประชุมมีมติว่า เข้ากันไม่ได้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระบรมราชวินิจฉัย ๔ ข้อให้มีการเรียนการสอนตามแต่ละสำนัก เมื่อมีการสอบผู้ที่จะเข้าสอบได้จะต้องมีใบรับรองจากอาจารย์หรือพระราชคณะ การสอบให้ใช้หลักสูตรเดิมตั้งแต่ประโยค ๑ ถึง ๔^๑ ต่อมาในภายหลังได้เลิกสอบพระปริยัติธรรมด้วยวิธีแปลปากมาใช้ในการสอบไล่ด้วยวิธีเขียน ซึ่งมหามกุฏราชวิทยาลัยริเริ่มเป็นครั้งแรก

- เกี่ยวกับการจัดการสั่งสอนพระพุทธศาสนา

ได้จัดให้มีการเทศนาตามวัดต่าง ๆ ในวันพระพร้อมทั้งอบรมสั่งสอนประชาชนและศิษย์วัดในทางศีลธรรม จนเป็นที่นิยมปฏิบัติกันทั่วไปจนบัดนี้ นอกจากนั้นจัดพิมพ์หนังสือทางพระพุทธศาสนาที่เป็นพระคัมภีร์บาลี อรรถกถา ฎีกา บทเทศนา หนังสือธรรม โดยตั้งโรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย^๒ ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔ นับเป็นโรงพิมพ์สำหรับกิจการพระพุทธศาสนาเป็นแห่งแรก และหนังสือ "ธรรมจักร" เป็นนิตยสารพระพุทธศาสนาที่เก่าแก่ที่สุดในประเทศไทย สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงเป็นผู้ริเริ่มนิพนธ์ตำราพระพุทธศาสนาประเภทต่าง ๆ ทั่วไปเป็นจำนวนมาก และตำราเหล่านี้ได้รับความนิยมเชื่อถือและใช้เป็นแบบเรียนของพระภิกษุสามเณรทั่วไป ตลอดจนเป็นหนังสือคู่มือการศึกษาพระพุทธศาสนาของพุทธศาสนิกชน หนังสือแบบเรียนบางเล่มได้แปลเป็นภาษาต่างประเทศเพื่อใช้เป็นคู่มือศึกษาพระพุทธศาสนาของชาวต่างประเทศ แต่โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัยจัดตั้งขึ้นได้ไม่นานก็ต้องเลิกไป และจ้างโรงพิมพ์อื่นพิมพ์แทน ทั้งนี้สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงอธิบายเหตุผลว่า

๑ มหามกุฏราชวิทยาลัย, ประวัติมหามกุฏราชวิทยาลัย หน้า ๑๔๐-๑๔๒

๒ โรงพิมพ์ตั้งที่โรงพิมพ์เดิม ซึ่งสร้างขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ใช้เครื่องพิมพ์หลวงที่จัดพิมพ์พระบาลีไตรปิฎก

"แต่การตั้งโรงพิมพ์นั้นกลับเปลืองค่าโสหุ้ยมากกว่าจ้างพิมพ์ที่โรงอื่น เป็นอันต้องเลิกโรงพิมพ์ว่าจ้างพิมพ์ที่โรงอื่นเสียค่าโสหุ้ยน้อยลง ทั้งพิมพ์หนังสือได้เร็วกว่ามากเรื่องด้วย"^๑ ต่อมา สมัยสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ทรงครองวัดบวรนิเวศวิหารและดำรงอยู่ในฐานะนายกกรรมการมหามกุฏราชวิทยาลัย จึงได้ดำเนินกิจการโรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัยขึ้นอีกในปี พ.ศ. ๒๔๗๘ และยังคงดำเนินการเรื่อยมาจนกระทั่งทุกวันนี้

การศึกษานักธรรม

ถึงแม้ว่าโรงเรียนของมหามกุฏราชวิทยาลัยได้เลิกการสอนและสอบแล้ว สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ก็ยังทรงสอนธรรมวินัยเป็นภาษาไทยแก่พระภิกษุสามเณรที่พระองค์ทรงบวชให้ ซึ่งเป็นหน้าที่ของอุปัชฌายาจารย์ การที่พระองค์ทรงสอนธรรมวินัยเป็นภาษาไทยนั้น เนื่องจากทรงเล็งเห็นว่าผู้ที่มีความรู้ภาษาไทยดีแล้ว "เรียนบาลีรู้ง่าย เข้าแลได้ความรู้ดีขึ้น"^๒ พระองค์ทรงดำเนินการสอนจนกระทั่ง "ต่อมาปลูกความนิยมออกไปถึงภิกษุสามเณรเก่าด้วย จนถึงจัดเป็นการเรียนเป็นพื้นวัดขึ้นได้ และมีวัดธรรมยุตอื่นทำตามแพร่หลายออกไปในบัดนี้ (พ.ศ. ๒๔๖๒) มีผู้เรียนทั่วไปทุกนิกายได้เปิดเป็นประโยชน์นักธรรมสอบในสนามหลวง และในสนามต่างมณฑลต่างจังหวัดขึ้นแล้ว"^๓ นักธรรมที่เปิดสอบมี ๓ ชั้น คือ นักธรรมชั้นตรี นักธรรมชั้นโท และนักธรรมชั้นเอก หลักสูตรนักธรรมนี้ถือว่าเป็นการศึกษาขั้นพื้นฐานของพระภิกษุสามเณรทั่วไปมาจนกระทั่งทุกวันนี้^๔ สิ่งหนึ่งซึ่งช่วยทำให้หลักสูตรนักธรรมแพร่หลายและเป็นที่สนใจของภิกษุสามเณรทั่วไป คือ เมื่อ ร.ศ. ๑๒๔ (พ.ศ. ๒๔๔๘) ได้มีพระราชบัญญัติเกณฑ์ทหารขึ้น ตามพระราชบัญญัตินี้ พระภิกษุทั่วไปได้รับการยกเว้น ส่วนสามเณรได้รับ

๑ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร, หน้า ๔๓

๒ เรื่องเดียวกัน หน้า ๔๔

๓ เรื่องเดียวกัน หน้า ๕๒

๔ กรมศาสนา, พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๔๑๕) หน้า ๒๘๔-๒๘๕

ยกเว้นเฉพาะสาม เณรที่รัฐธรรม ทางราชการจึงขอให้คณะสงฆ์เป็นผู้กำหนดองค์ของสาม เณร รัฐธรรมขึ้น ในปี ร.ศ.๑๓๐ (พ.ศ.๒๔๕๔) เณรสมาคมโดยมีสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสเป็นประธาน ประชุมปรึกษาหารือและมีมติกำหนดองค์สาม เณร รัฐธรรมโดยแบ่งเป็น ๒ อย่าง คือ อย่างสามัญและอย่างวิสามัญ อย่างสามัญเรียนและสอบ ธรรมวินัยเป็นภาษาไทย และอย่างวิสามัญเรียนและสอบภาษามคธ ทั้งสองอย่างนี้มีการสอบ เพียง ๒ ประโยค ภายหลังจากที่เรียกว่านักธรรมตรี พ.ศ. ๒๔๕๔ ได้ประกาศตั้งหลักสูตรและสอบ ประโยคนักธรรมชั้นโท เพียงระยะ ๔ ปี การศึกษานักธรรมชั้นโทก็แพร่หลาย แต่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ยังมีได้ทรงตั้งการศึกษานักธรรมชั้นเอกตามที่ทรงดำริวางแนวทางไว้ ก็สิ้นพระชนม์เสียก่อน คณะสงฆ์จึงได้ตั้งการศึกษานักธรรมชั้นเอกขึ้น เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔ ตามแนวพระดำริที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงวางไว้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จึงได้รับการยกย่องว่าเป็น "ผู้ประทานกำเนิดการศึกษานักธรรม" อันเป็นการศึกษาขั้นพื้นฐานของคณะสงฆ์ไทย ตั้งแต่นั้นมาจนกระทั่งปัจจุบันนี้ แม้แต่หนังสือแบบเรียน ที่พระองค์ทรงนิพนธ์ขึ้น เพื่อใช้ประกอบการสอนในหลักสูตรนักธรรมก็ยังใช้เป็นหนังสือแบบเรียน ที่ใช้ในหลักสูตรนักธรรมจนบัดนี้ เช่น นวโกวาท พุทธสุภาสิต พุทธประวัติ เล่ม ๑ - ๒ - ๓ เป็นต้น

-มหามกุฏราชวิทยาลัยในปัจจุบัน

กรรมการของมหามกุฏราชวิทยาลัยได้ดำเนินงานตามวัตถุประสงค์ ๓ ประการ ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงตั้งไว้เมื่อเริ่มก่อตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัย ในปี พ.ศ.๒๔๗๔ จึงได้จัดทะเบียนทรัพย์สินของมหามกุฏราชวิทยาลัย เป็นมูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย โดยมี วัตถุประสงค์ เพื่อนำผลประโยชน์ที่ได้จากทรัพย์สินของมูลนิธิมาใช้จ่ายในการบำรุงและอุดหนุน การศึกษาพระปริยัติธรรม และส่งเสริมการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๘๔ ได้จัดตั้งสภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย มหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนาขึ้นภายในบริเวณ วัดบวรนิเวศวิหาร เป็นสถาบันการศึกษาขั้นสูงระดับปริญญาสำหรับพระภิกษุสามเณร นับเป็น

มหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนาแห่งแรกในประเทศไทย ปัจจุบันนี้มีพระภิกษุสามเณรทั้งไทยและต่างประเทศศึกษาประมาณ ๔๐๐ รูป^๑ พ.ศ. ๒๕๑๓ สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย ได้ตั้งโรงเรียนปริยัติธรรม แผนกสามัญศึกษา วชิรมกุฏขึ้นที่วัดมกุฏกษัตริยาราม เปิดสอนตั้งแต่ชั้น ป.๔ ถึง ม.ศ.๕ มีพระภิกษุสามเณรศึกษาอยู่ประมาณ ๓๐๐ รูป พ.ศ.๒๕๑๖ ได้ขยายสาขาของสภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัยไปอีก ๑ สาขาซึ่งได้รับพระราชทานชื่อว่า มหาวิทยาลัยราชภัฏราชวิทยาลัย ตั้งอยู่ที่อำเภอวังน้อย จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ปัจจุบันเปิดสอนถึงชั้น ม.ศ. ๓ มีสามเณรจากส่วนต่าง ๆ ของประเทศมาศึกษาและอยู่ประจำกว่า ๓๐๐ รูป โดยเพิ่มขึ้นปีละ ๕๐ รูป^๒

การดำเนินงานของมหามกุฏราชวิทยาลัยในปัจจุบันมีดังนี้

- ช่วยจัดประโยชน์ให้แก่วัดต่าง ๆ ทั่วไปที่นำทุนมาฝากไว้
ที่มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย
- ผลิตตำรับตำราทางพระพุทธศาสนา ทั้งที่เป็นคัมภีร์บาลีและหนังสือภาษาไทย ออกเผยแพร่โดยโรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย ด้วยจัดจำหน่ายในราคาถูก
- บำรุงการศึกษาของพระภิกษุสามเณรทั่วประเทศ ด้วยการช่วยจัดหาตำรับตำราให้แก่สำนักเรียนที่ขาดแคลน และอุดหนุนด้วยทุนทรัพย์ตามสามารถ
- ส่งเสริมสถาบันการศึกษาชั้นสูงของคณะสงฆ์ คือสภาการศึกษา มหามกุฏราชวิทยาลัย และวิทยาลัยสาขา ด้วยทุนทรัพย์ปีละเป็นจำนวนมาก

๑ มหามกุฏราชวิทยาลัย, ประวัติการปกครองคณะสงฆ์ไทยและลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ไทย โดยสังเขป, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๑) หน้า ๗

๒ เรื่องเดียวกัน หน้า ๗-๘

- ส่งเสริมการเผยแผ่ พระพุทธศาสนาต่างประเทศ ด้วยการ
จัดสร้างวัดไทยขึ้นในต่างประเทศ จัดส่งพระธรรมทูตไปอยู่ประจำ
และอุปถัมภ์พระภิกษุสามเณรชาวต่างประเทศ ให้เข้ามาศึกษา
พระพุทธศาสนาในประเทศไทยแล้วกลับออกไปเผยแผ่พระพุท
ธศาสนาในประเทศของตน ๆ
- ช่วยเหลือพระภิกษุสามเณรผู้สำเร็จการศึกษาจากสองมหาวิทยาลัย
ให้ไปศึกษาต่อวิชาการชั้นสูง ในสถาบันการศึกษาต่างประเทศ
ตามความเหมาะสม
- จัดแปลและพิมพ์ตำราที่จำเป็นแก่การเผยแผ่พระพุทธศาสนา เป็น
ภาษาอังกฤษ เพื่อเป็นคู่มือการศึกษาพระพุทธศาสนาของชาว
ต่างประเทศ^๑

ผลของการจัดตั้งมหาวิทยาลัยตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน^๒

- ช่วยกระตุ้นพระภิกษุสามเณรให้ตื่นตัวนิยมในการศึกษา มีความรู้
เหมาะสมกับกาลสมัย
- ก่อให้เกิดการปรับปรุงแก้ไขและพัฒนาการศึกษาของคณะสงฆ์
ให้เจริญก้าวหน้ามาโดยลำดับ จนถึงก่อให้เกิดการศึกษาระดับ
มหาวิทยาลัยสงฆ์ขึ้นเป็นครั้งแรก ดังที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน
- ได้ทำประโยชน์แก่ประเทศชาติอย่างมหาศาลในด้านช่วยพัฒนา
การศึกษาของชาติ แบ่งเบาภาระของรัฐบาล ขยายการศึกษา
ออกไปยังหัวเมืองหัวพระราชนครจักร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๑
โดยรัฐบาลใช้จ่ายงบประมาณแผ่นดินเพียงเล็กน้อยเท่านั้น

๑ เรื่องเดียวกัน หน้า ๘

๒ เรื่องเดียวกัน หน้า ๘-๙

- ได้ท้าวให้คำสั่งสอนของพระพุทธศาสนามาแพร่หลายไปอย่างกว้างขวาง ด้วยการวางแบบการเทศน์เรื่องสิ่งสอนและจัดพิธีรับตำราทางพระพุทธศาสนาออกเผยแพร่ ทั้งโดยการให้ฟรีและจัดจำหน่ายในราคาถูก อันเป็นการช่วยอบรมและสั่งเสริมศีลธรรมของประชาชนทั้งโดยตรงและโดยอ้อม
- ขวนขวายให้พระพุทธศาสนามาแพร่หลายไปยังต่างประเทศ พร้อมทั้งสั่งเสริมให้ชาวต่างประเทศได้รับการศึกษาพระพุทธศาสนามากยิ่งขึ้น

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ ๖

บทสรุป

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เป็นพระโอรสของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเป็นพระอนุชาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ๑ มีพระชนมายุได้ ๒ พรรษา สมเด็จพระราชปิตุจฉาเจ้าจรัสพรทิวาทย์ กรมหมื่นจันทบุรีสุรเศวต ทำให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ๑ ทรงเห็นการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของเชื้อพระวงศ์ในสมัยนั้น ผู้ที่ไม่ได้รับการศึกษามากได้รับความลำบาก ดังนั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นครองราชย์สมบัติ พระองค์จึงทรงสั่งเสด็จให้พระอนุชาต่างองค์ของพระองค์ได้รับทั้งการศึกษาแบบโบราณ วิทยากรสมัยใหม่รวมทั้งภาษาอังกฤษด้วย สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ๑ จึงได้รับการศึกษาทั้งแบบโบราณและแบบสมัยใหม่ ทรงสนใจศึกษาหาความรู้ภาษาอังกฤษ และวิทยาการใหม่ ๆ จากครูชาวต่างประเทศ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำริมาสอนเป็นนัยอย่างใด มีความเชี่ยวชาญสามารถใช้เป็นแนวทางศึกษาค้นคว้าความรู้เพิ่มเติมด้วยพระองค์เองในภายหลัง ขณะเดียวกันสมเด็จพระมหาสมณเจ้าก็ทรงศึกษาค้นคว้าความรู้ต่าง ๆ ของไทย เช่นภาษาบาลี ไวยากรณ์ และธรรมศึกษา เป็นต้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งธรรมศึกษานั้นทรงสนใจศึกษามาก จนกระทั่งทรงตัดสินใจออกผนวชเมื่อมีพระชนมายุได้ ๒๐ พรรษา

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ๑ ทรงเป็นผู้ที่มีความรู้กว้างขวางและตระหนักถึงความสำคัญของการศึกษามาก เมื่อมีโอกาสจึงทรงสั่งเสด็จและช่วยจัดหาการศึกษาของประเทศ ถึงแม้ว่าจะออกผนวชก็ยังพยายามจัดการศึกษาให้แก่ประชาชนไปพร้อมกับการศึกษาศึกษาให้แก่พระสงฆ์สามเณรด้วย ทั้งนี้เนื่องจากทรงเห็นว่าการศึกษาทางโลกและการศึกษาทางธรรมควรจะไปด้วยกัน ดังจะเห็นได้จากเมื่อทรงดำริจัดการตั้งมหาสมณกุฎราชวิทยาลัย ก็ทรงจัดการศึกษาให้แก่ประชาชนและพระภิกษุสามเณรจนเป็นที่นิยมของคนทั่วไป ผลงานการศึกษาศึกษาที่มหาสมณกุฎราชวิทยาลัยในระยะนั้นเจริญก้าวหน้ามาก เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริขยายการศึกษาให้พระราชาคณะสงฆ์ จึงมอบให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ๑ ทรงรับภาระนี้และสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ๑ ก็จัดการดำริจัดการจนกระทั่งสำเร็จผลดังตามพระราชดำริประสงค์ด้วยความอุตสาหะวิริยะพากเพียร

ในด้านพระมติเกี่ยวกับการศึกษา ทรงเห็นว่าการศึกษาให้แก่ประชาชนชั้น
ควรประกอบด้วยความรู้ ๓ ประการคือ

- ๑. ให้ความรู้ขั้นพื้นฐานอ่านออก เขียนได้
- ๒. ให้ความรู้เกี่ยวกับศีลธรรม เพื่อมีความประพฤติดี
- ๓. ให้ความรู้เกี่ยวกับการประกอบอาชีพ สามารถประกอบอาชีพได้อย่างดี

ดังจะเห็นได้จาก "ความเห็นด้วยเรื่องการศึกษาเล่าเรียน" ที่ทรงเรียบเรียงถวาย
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตอนหนึ่งว่า

"การเล่าเรียนซึ่งจะมีผลดีที่สุด ก็คือให้ได้ทั้งความรู้ ความสามารถ
และความประพฤติชอบ ความรู้จักด้วยการเลี้ยงชีพชอบเป็นทางอันดี ดังนี้
เช่นตัวอย่างแห่งความสามารถ ความปกครองใจให้อยู่ในอำนาจ ไม่ปล่อย
ให้นิยมในทางเลี้ยงชีพผิด ดังนี้เช่นตัวอย่างแห่งความประพฤติชอบ คุณ
สามประการนี้.....การเลี้ยงชีพจะล้นมือก็เอื้อแก่ความรู้ การเรียน
วิชาเอื้อแก่ความสามารถ การเรียนธรรมเอื้อแก่ความประพฤติชอบ"^๑

สาเหตุที่ทำให้พระองค์มีพระมติเกี่ยวกับการศึกษาเช่นนี้ เนื่องจากสภาพแวดล้อม
ของสังคมไทยในสมัยนั้น ประชาชนมักศึกษาหาความรู้เพื่อมุ่งรับราชการ พระองค์ทรงเกรง
ว่าคนไทยจะละทิ้งอาชีพเดิมของตน ถึงทรงเห็นเลื่อมใสว่าการจัดการศึกษาควรเป็นไป "ตาม
ลักษณะที่พึงเพของบุคคลนั้น ๆ ด้วย"^๒ ชีวิตความเป็นอยู่ของคนไทยในสมัยนั้นเป็นคนเป็

^๑ ก.จ.ย. ร. ๕ เรื่องจัดการเล่าเรียนตามเกณฑ์ต่าง ๆ, ค. ๑ ๗/๗ ปีที่ ๑
[๑-๔๕] กันยายน ๑๑๗ - กุมภาพันธ์ ๑๑๗ หน้า ๑

^๒ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ประมวลพระนิพนธ์การศึกษา,
(กรุงเทพฯพหุนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔) หน้า ๑๓๔

จำนวนมากกว่าปกติธรรมดา ดังจะเห็นได้จากพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในการประชุมพิเศษเกี่ยวกับการศึกษาหัวเมือง วันที่ ๒๕ กันยายน รศ. ๑๑๓ (พ.ศ. ๒๔๓๖) ตอนหนึ่งว่า "....เพราะได้พูดกันโดยไม่ได้ให้หมายกับมา ก็มาฟ้องว่าคนไทยไม่รู้จักศึกษาโดยมากได้ตรวจลอบแลกรรมหนังสือต่างได้ตรวจลอบตามหัวเมือง เห็นเสื่อมทรามมากดูเป็นคนไทยไม่มีกำลัง....."^๑ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ จึงเสด็จเสวยที่การศึกษาศึกษาที่ส่งบุตรธิดาส่งเล่าเรียนให้รู้วิชาความรู้ประพฤตินดี มีศีลธรรม ประกอบอาชีพด้วยความที่ใกล้ชิด พระองค์ทรงเสด็จให้ทำการสอนคำสอนทุกชั้น และทรงนิพนธ์หนังสือแบบเรียนจรรยาแบบศีลและแบบธรรมชั้น เพื่อเป็นหนังสือแบบเรียนสำหรับนักเรียน นอกจากนี้พระองค์ทรงแนะนำว่าการอบรมในด้านความประพฤติของนักเรียนจะต้องช่วยกันทั้งสองฝ่ายคือทั้งครูและผู้ปกครอง ครูมีหน้าที่สอนวิชาความรู้และจริยศึกษาให้รู้ว่าจะไรดี อะไรไม่ดี อะไรควรประพฤติ และอะไรไม่ควรประพฤติ คอยสอดส่องความประพฤติของนักเรียนตลอดเวลาทั้งที่ครูพบเห็น หรือได้ยินมา แนะนำตักเตือนให้ประพฤติดี ประพฤติชอบตามการอบรมสั่งสอนของครูจนเป็นนิสัย ส่วนผู้ปกครองทางบ้านก็ต้องให้คำแนะนำสั่งสอนดูแลความประพฤติในขณะที่อยู่บ้านและให้เด็กมีศีลธรรมในบางโอกาส อย่าไขปล้ำอย่าให้เป็นหน้าที่ของครูแต่ฝ่ายเดียว

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวส่งรายงานเรื่องการศึกษาของไทย (ซึ่งพระยาวิสุทธรักษ์ยศศักดิ์ เป็นผู้ร่าง) ให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ แสดงความคิดเห็น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงเสด็จว่า "ควรสั่งให้ทำการสอนเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาทุกชั้น เพื่อเป็นการอุจจาใจรักเรียนสนใจในทางธรรมและประพฤตินเป็นคนดี"^๒ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นด้วยและทรงโปรดเกล้า ฯ ให้ทำการสอนพระพุทธศาสนาขึ้น

.....
 ลพวงกรณมหาวิทาลัย

^๑ ก.จ.ช.ร. ๕ เรื่องจัดการเล่าเรียนตามเขต ต่าง ๆ หน้า ๑๔

^๒ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. การศึกษา, หน้า ๑๓๘.

นอกจากนี้ยังมีสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ยะได้อำนาจแห่งหอเสกการโรงเรียนศิษย์วัด ให้รักเรียน
มา เป็นศิษย์วัด เพื่อพระบิดาได้ออกบวชบรรพชาแล้วเสกโรงเรียนโตอย่างไกลยัด และบ้านกับวัดจะได้
มีความสัมพันธ์ขึ้น

ในปี พ.ศ. ๒๔๔๑ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมอบหมายการศึกษาศึกษา
ขยายการศึกษาทั่วพระราชอาณาเขตให้แก่มเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ
ทรงนำวิธีการสอนและการสอบซึ่งเคยใช้ในโรงเรียนของมหามกุฏราชวิทยาลัยได้ผลไปใช้ในการ
ศึกษาศึกษาวิธีดำเนินการศึกษาศึกษาขึ้นระหว่างแผนการศึกษาศึกษาแบบการกระจาย
อำนาจให้แต่ละท้องถิ่นศึกษาศึกษาเอง ซึ่งเรียกว่าโลคัล เอดูเคชัน (Local Education)
ทรงไม่ให้เกิดความยากลำบากให้ส่วนกลางเป็นผู้ดำเนินการศึกษาศึกษา ถึงแม้ว่าในระยะแรก
พระองค์ทรงจัดหาพระสงฆ์ออกไปเป็นผู้ช่วยราชการต่าง ๆ เพื่อดำเนินการศึกษาศึกษา
ก็ตาม ผู้ช่วยราชการแต่ละคนจะเป็นผู้ช่วยงาน แะหน้าและชี้แจงให้ประชาชนในท้องถิ่นซึ่งช่วยกัน
ศึกษาศึกษา บางครั้งผู้ช่วยราชการมาลัดตั้งโรงเรียนขึ้น และศึกษาศึกษาเรียนการสอนเป็น
ตัวอย่าง เมื่อใดท้องถิ่นนั้นสามารถศึกษาศึกษาเองได้ก็จะให้แต่ละท้องถิ่นศึกษาศึกษาเอง
สำหรับครูผู้สอนก็ให้ผู้ช่วยราชการคัดเลือก คือผู้ที่มีความสามารถ เข้ามาฝึกหัดที่มหามกุฏราช
วิทยาลัย เพื่อกลับไปเป็นครูสอนที่โรงเรียนที่ตั้งขึ้นของตน การตั้งโรงเรียนก็ให้ประชาชน
ข้าราชการและพระภิกษุสงฆ์ช่วยกันจัดตั้ง ตั้งชื่อของโรงเรียนตามตำบลที่อยู่นั้น ทั้งนี้เพราะ
พระองค์ทรงเห็นว่าคนในท้องถิ่นย่อมอยากที่จะทำให้อำนาจของตนเองเจริญก้าวหน้า การศึกษ
การศึกษาระบบนี้กระทรวงศึกษาธิการจะควบคุมเฉพาะมาตรฐานการศึกษาเท่านั้น เป็น การศึกษ
การศึกษานี้เหมาะแก่ประเทศไทยอันมีสภาพแวดล้อม ภาษาท้องถิ่นและอาชีพในแต่ละท้องถิ่น
แตกต่างกัน การศึกษาศึกษาแบบนี้ได้เปลี่ยนแปลงเป็น การศึกษาศึกษาแบบรวมอำนาจแล้วหลังจาก
การเปลี่ยนแปลงการปกครอง

นโยบายการศึกษาศึกษาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงคำนึงถึงความประหยัด
โดยให้วัดเป็นสถานศึกษา และพระภิกษุสงฆ์เป็นผู้ให้การศึกษ ทำให้อำนาจขยายการศึกษาได้
อย่างรวดเร็ว เข้าใจงบประมาณน้อย ในปัจจุบันยังเหลือโรงเรียนที่สร้างขึ้นภายในบวรวิหาร เป็นจำนวน

มากแต่พระราชดำริเป็นผู้จัดการเรียนการสอน ขณะนี้กรมการศาสนาจะมาใช้นโยบายนี้อีก
คือในปี พ.ศ. ๒๕๑๖ ได้เริ่มโครงการสอนเด็กก่อนวัยเรียนโดยใช้วัดเป็นสถานที่อบรมสั่งสอน
เด็ก และพระเป็นผู้สอนโดยมีวัตถุประสงค์ที่จะให้พระได้ทำประโยชน์แก่สังคมและเป็ การ
เตรียมเด็กทั้งชายและหญิงให้เข้าอายุตั้งแต่ ๕ ปี ถึงย่างเข้าปีที่ ๕ ให้มีความรู้พื้นฐานก่อน
ที่จะเข้าเรียนในชั้นประถมศึกษา ตลอดจนปลูกฝังคุณธรรม วัฒนธรรมอันดีงามให้แก่เด็ก โครงการ
การนี้แพร่หลายขึ้นเป็นลำดับ"^๑

ในด้านการบริหารการศึกษาของคณะสงฆ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ได้ทรงวาง
แนวทางไว้เป็นอย่างดี พระองค์ทรงเป็นผู้มองการณ์ไกล ได้ทรงวางแนวทางในการดำเนินการ
งานของมหาเถรราชวิทยาลัยไว้อย่างรอบคอบ ด้วยการดำเนินการในรูปแบบของกรรมการ
ประกอบด้วยฝ่ายบรรพชิต และคฤหัสถ์ เรียกว่ากรรมการสภาฝ่ายภิกษุเป็นหัวหน้า นายภิกษุ
ได้มาจากกระทรวงเสนาบดีของกรมการ ในระยะสองปีแรกสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงรับเป็น
นายภิกษุ ได้ทรงวางระเบียบการดำเนินการบริหารงานในด้านต่าง ๆ ตลอดจนวิธีการเรียน
การสอน และหลักสูตรไว้อย่างละเอียด หลังจากนี้พระองค์ก็ให้ผู้อื่น ผลัดเปลี่ยนที่ หัวหน้าที่
นายภิกษุเพื่อให้มหาเถรราชวิทยาลัยดำเนินการต่อไปได้โดยปราศจากพระองค์ ผลแห่งการวาง
รากฐานของพระองค์ทำให้เกิดกิจการของมหาเถรราชวิทยาลัยเจริญมาถึงปัจจุบัน ทำให้พระภิกษุ
สามารถจะศึกษายกยาศึกษาหาความรู้ การศึกษาของคณะสงฆ์เจริญก้าวหน้าเป็นลำดับจน
กระทั่งสามารถขยายการศึกษาในระดับ "มหาวิทยาลัยสงฆ์" ขึ้น นอกจากการศึกษาของ
คณะสงฆ์จะเจริญก้าวหน้าขึ้นแล้ว สำเหตุแห่งการตั้งมหาเถรราชวิทยาลัยยังส่งเสริมให้ประชาชน
ได้รับการอบรมสั่งสอนทางศีลธรรมมากขึ้น มีการเผยแพร่เกี่ยวกับพุทธคำสอนในรูปแบบต่าง ๆ
เช่น สัตว์หนังสือเกี่ยวกับหลักธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า การแสดงพระธรรมเทศนาใน

^๑สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, รายงานผลการวิจัยการวิจัย
เด็กก่อนวัยเรียนในประเทศไทย, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์และทำปกเจริญผล, ๒๕๒๖)
หน้า ๑๗.

รัฐธรรมนูญและกาตั้งโรงเรียนสอนพุทธศาสนาว่านอาทิคม เป็นต้น ทำให้ประชาชนมีความสนใจศึกษาเกี่ยวกับพุทธศาสนาและปฏิบัติธรรมมากขึ้น เป็นลำดับ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงเป็นนักการศึกษาที่แท้จริง พระมดและข้าหลวง
เกี่ยวกับการศึกษาของพระองค์รับว่าทันสมัยโดยจับจุดจับ เช่นพระองค์ทรงมีความเห็นว่า การจัดการ
ศึกษาซึ่งตั้งส่งลงมาความต้องการของบ้านเมือง จัดการศึกษาให้ทันเวลา การจัดการศึกษาต้อง
วางหลักสูตรให้แน่นอน ทรงวิจารณ์ว่าหลักสูตรของไทยในสมัยนั้นยังกว้างเกินไป เพราะไม่สามารถ
ตอบได้ว่า จะสร้างคนให้เป็นอะไร และขี้้อบพระองค์ของการจัดการศึกษาในเมืองไทยว่ายังไม่
สามารถอบรมความประพฤติของนักเรียนได้ ดังพระนิพนธ์เกี่ยวกับการศึกษาตอนหนึ่งว่า

"เด็กที่จะรู้วิชาดีย่อมอยู่แต่การสั่งสอนของครูในโรงเรียน แต่ที่
จะทำให้เป็นคนดีย่อมอยู่แก่การปกครองของผู้ใหญ่ เด็กจึงจะเป็นผู้ประพฤติดี
ดีเรียบร้อยเป็นอันดี มีความรู้ก็ควรที่พบเห็นอยู่รอบ ๆ ตัว เป็นผู้
มีความคิดกว้างขวาง เป็นผู้มีไหวพริบ รู้ผิดชอบชั่วดี รู้ที่ควรและไม่ควร
รู้หนักเบาต่ำสูง เหล่านี้ย่อมรับว่าเป็นข้อสำคัญที่จะฝึกหัดเด็กยิ่งกว่าวิชา
ส่วนที่จะให้วิชา ทั้งนี้เป็นข้อสำคัญอันแรกของการศึกษาในเมืองไทย ซึ่ง
แม้แต่กรมศึกษาธิการเองก็ยังไม่มีส่วนที่จะสั่งให้ดำเนินข้อนี้ขึ้นได้...."

ตลอดพระชนมายุของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ได้ทรงสร้างผลงานทางด้านการศึกษาไว้มากมาย ทั้งการศึกษาของชาติ และการศึกษาของคณะสงฆ์

ในด้านการศึกษาของชาติ ระยะเวลา ๕ ปี ที่พระองค์ทรงรับภาระเป็นผู้ว่าราชการ
การศึกษาหัวเมือง การศึกษาของประชาชนได้แพร่กระจายไป เกือบทั่วประเทศ ทำให้
ว่าพระองค์ได้วางรากฐานการศึกษาขึ้นด้วย ๆ ทั่วอาณาเขตเป็นการศึกษาในระบบที่เป็นอยู่โดยปัจจุบัน

ถึงแม้ว่า ภายหลังพระองค์มิได้รับภาระจัดการศึกษาหัวเมืองแล้ว พระองค์ก็ยังทรงงำให้ข้า
 เสด็จไปเยี่ยมเกี่ยวกับการศึกษาแก่กรมศึกษาธิการตลอดพระชนมายุของพระองค์ นอก
 จากที่รับสั่งจัดการศึกษาให้แก่ประชาชนทั่วปวงบริเวณหัวเมืองต่อไปอีก แต่ภายหลังพระองค์
 ย้ายมาศึกษาสูงชัน การศึกษาบางอย่างในบริเวณตามมรดกของพระองค์ ต้องสั่งกรมราชเลขา
 มาเป็นครูสอนทำให้พระองค์มิสามารถรับภาระเกี่ยวกับการจ่ายเงินเดือนของครูได้ จึง
 โอนโรงเรียนวัดบวรนิเวศวิหารให้แก่กรมศึกษาธิการ

ในด้านการศึกษาของคณะสงฆ์ พระองค์ทรงเป็นผู้ให้กำเนิดการศึกษาแบบ
 ใหม่ ทรงเปลี่ยนวิธีการเรียนและการสอบแบบโบราณ ทำให้นักเรียนพระปริยัติธรรมจำยอมได้
 ผลรวดเร็วและแพร่หลายออกไปสู่พระสงฆ์สามเณรทั่วพระราชอาณาจักร จนเป็นที่รู้จักกัน
 ทั่วไปในขณะชื่อว่า "วัดธรรม" อันเป็นนิกายศึกษาในมูลฐานของคณะสงฆ์ทั่วประเทศ พระองค์
 ทรงวางหลักสูตรวิชาธรรมชั้นตรี-โท-เอก และวิธีหนังสือแบบเรียนขึ้นใจไประกอบหลักสูตร
 ด้วยเอาบาลีไวยากรณ์ นวโกวาท วิชามูลเล่ม ๑-๒-๓ พุทธประวัติและพุทธคำสอนคู่ภาค
 เป็นต้น หนังสือเหล่านี้ยังใช้ไปเป็นแบบเรียนระกอบหลักสูตรวิชาในวัดจนถึงนี้ พระปริยัติ
 ของพระองค์มิได้เป็นที่แพร่หลายในวงการศึกษาพระสงฆ์สามเณรเท่านั้น ประชาชนทั่วไปนิยม
 ศึกษาศึกษาหาความรู้ทางพุทธคำสอนอีกด้วย พระพิมพ์ต่างเล่มได้แพร่หลายและเป็นที่ยึด
 สืบจนผู้รับถือพระพุทธรูปคำสอนในต่างประเทศจนกระทั่งมีการแปลพระปริยัติของพระองค์
 เป็นภาษาต่างประเทศหลายเล่ม เช่น นวโกวาท วิชามูลเล่ม ๑-๒ ธรรมวิภาค ธรรม
 วิจยารัตน์และตูล่มบาริส เป็นต้น

จะเห็นได้ว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงบำเพ็ญประโยชน์ในด้านการศึกษา
 ของประชาชนและพระสงฆ์สามเณร เป็นอันมาก จนกระทั่งมีผู้ถวายพระนามของพระองค์ว่า
 "ผู้ทรงประสิทธิ์ประสาทความเจริญแห่งวิปการทางพระพุทธศาสนา" ผลงานของพระองค์ที่
 ทรงกระทำไว้ตลอดพระชนมายุของพระองค์นับว่ามีประโยชน์แก่ประเทศชาติและพระพุทธร
 คำสอน ล้วนเป็นปูชนียบุคคลที่ควรเคารพบูชาของประชาชนในชาติและอนุชนทั้งปวง เป็นแบบ
 อย่างในการบำเพ็ญประโยชน์แก่ประเทศชาติและพระพุทธรคำสอนสืบไป

บรรณานุกรม

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารรัชกาลที่ ๕ จัดการศึกษาและการคณะสงฆ์

ศ.๑๒/๑๐ ร.ศ.๑๑๘

จัดการศึกษาและการศาสนาตามหัวเมือง

ศ.๑๒/๑๓(ก) ม.ค.๑๑๘ - มี.ค.๑๑๘.

เรื่องจัดการเล่าเรียนตามมณฑลต่างๆ.

ศ.๑๒/๗ ปีที่ ๑ [๑-๔๔] ก.ย.๑๑๗ - ก.พ.๑๑๗.

สรุปรายงานจัดการคณะกรรมการศาสนา

แลการศึกษาหัวเมือง, ศ.๑๒/๑-๑๒ ปี ๑๑๗-๑๑๘.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารสมเด็จพระยาวชิรญาณวโรรส. พระสงฆ์และอาราม

ศ.๘ ปีหนึ่ง ร.ศ.๑๑๗-๑๒๘.

คณะกรรมการจัดงานฉลองวันเฉลิมถวัลย์ราชย์สมเด็จพระ 100 ปี เอกสารเรื่องจัดการศึกษา

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพมหานคร:

โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๑.

คุรุสภา, องค์การ. ประวัติคุรุ ๑๖ มกราคม ๒๕๐๖. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๖

หน้า ๒๔-๕๔

คุรุสภา, องค์การ. ประวัติคุรุ ๑๖ มกราคม ๒๕๐๘. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๘.

หน้า ๒๓-๔๘

จากรูธรรม ไวยเจตน. การศึกษาภาคบังคับของไทย พ.ศ.๒๔๖๔-๒๔๗๔. กรุงเทพมหานคร:

โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๑๗.

ตำราพระราชทานภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ. ความทรงจำ, กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์

คลังวิทยา, ๒๕๔๔.

ดวงเดือน พิศาลบุตร. ประวัติการศึกษาไทย(ฉบับย่อ). กรุงเทพมหานคร:
โรงพิมพ์และทำปกเจริญผล, ๒๕๑๐.

นายกรัฐมนตรี, สำนักงาน. สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ. รายงาน
การจัดศูนย์เด็กเล็กก่อนวัยเรียนในประเทศไทย.
กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์และทำปกเจริญผล, ๒๕๑๒.

ประพัฒน์ ตีฆรงค์. พระประวัติและงานสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ.
พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์แพร่พิทยา, ๒๕๑๖

พิทยลาภพฤฒิยากร, กรมหมื่น. ประวัติพุทธศาสนาในสยาม. กรุงเทพมหานคร:
โรงพิมพ์พิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๗.

มกุฏกษัตริยาราม, วัด. ประวัติวัดมกุฏกษัตริยารามราชวรวิหาร. กรุงเทพมหานคร:
โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๑๑.

มหาดไทย, กระทรวง. พระราชหัตถเลขาทรงสั่งราชการในรัชกาลที่ ๕ และ ๖
กับเรื่องประกอบ. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระจันทร์,
๒๕๐๗.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. ประวัติการปกครองคณะสงฆ์ไทยและลักษณะการปกครอง
คณะสงฆ์ไทยโดยสังเขป. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏ
ราชวิทยาลัย, ๒๕๒๑

ประวัติมหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์.
กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๑.

มหาวิทยาลัย, มูลนิธิ. พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา
วชิรญาณวโรรส. จัดพิมพ์เนื่องในงานมหาสมณานุสรณ์
ครบ ๕๐ ปี แด่วันสิ้นพระชนม์. กรุงเทพมหานคร:
โรงพิมพ์หามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔.

ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม ๑๐, พ.ศ. ๒๔๓๖.

เรื่อง อรรถวิบูลย์. สังฆราชรัตนโกสินทร์ ๑๘ พระองค์. กรุงเทพมหานคร:
ป.พิศนาคการพิมพ์, ๒๕๑๘.

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. การคณะสงฆ์,
จัดพิมพ์เนื่องในงานมหาสมณานุสรณ์. กรุงเทพมหานคร:
โรงพิมพ์หามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔.

_____ การศึกษา. จัดพิมพ์เนื่องในงานมหาสมณานุสรณ์. กรุงเทพมหานคร:
โรงพิมพ์หามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔.

_____ ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์
โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๕๖๕.

_____ ทางสุดแห่งทุกข์. กรุงเทพมหานคร: กรุงเทพการพิมพ์, ๒๕๑๘

_____ ธรรมคดี, พิมพ์เนื่องในงานมหาสมณานุสรณ์. กรุงเทพมหานคร:
โรงพิมพ์หามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔.

_____ ธรรมเทศนา. พิมพ์เนื่องในงานมหาสมณานุสรณ์.
กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์หามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔.

- _____ ธรรมวิจารณ์ (หลักสูตรนักธรรมและธรรมศึกษาชั้นเอก).
พิมพ์ครั้งที่ ๒๓. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย,
๒๕๐๑.
- _____ ธรรมวิภาค (หลักสูตรนักธรรมและธรรมศึกษาชั้นโท).
กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๐๒.
- _____ นวกวาท (หลักสูตรนักธรรมชั้นตรี). พิมพ์ครั้งที่ ๖๘ .
กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๒๐
- _____ แบบเรียนจรรยาเบ็ญจศีลแลเบ็ญจธรรม. กรุงเทพมหานคร:
โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, ร.ศ. ๑๒๒
- _____ พระนิพนธ์ต่างเรื่อง. พิมพ์เนื่องในงานมหาสมณานุสรณ์.
กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๑๔.
- _____ "พระประวัติศรีเส้า" พระราชประวัติรัชกาลที่ ๕.
กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๔.
- _____ พระราชหัตถเลขา-ลายพระหัตถ์. พิมพ์เนื่องในงานมหาสมณานุสรณ์.
กรุงเทพมหานคร: พุทธอุปถัมภ์การพิมพ์, ๒๕๑๔.
- _____ พุทธประวัติเล่ม ๑ ร.ศ. ๑๓๑.
- _____ มนุชวิทยาเล่ม ๑ ตอน ๑. กรุงเทพมหานคร:
โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑.
- _____ รายงานตรวจการคณะสงฆ์. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์
การศาสนา, ๒๕๑๐.

- ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา. พิมพ์เนื่องในงานมหาสมณานุสรณ์.
กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔.
- วรรณภาพระสูตร. พิมพ์เนื่องในงานมหาสมณานุสรณ์. กรุงเทพมหานคร:
โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔.
- วินัยมุข เล่ม ๓ พิมพ์ครั้งที่ ๑๖. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์
มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๐๑.
- อุภัยพากย์ปริวัตน์. พิมพ์ครั้งที่ ๒๕. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์
มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๕.
- วรวิทย์ วสันตสรากร, การศึกษาของไทย. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร:
บริษัทอมวอลชน, ๒๕๑๕.
- วุฒิชัย มูลศิลป์. การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ ๕. กรุงเทพมหานคร:
สำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๖.
- ศึกษาธิการ, กระทรวง. ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ ๒๔๓๖-๒๕๐๗. พิมพ์เป็นที่ระลึก
ครบ ๗๒ ปี ของกระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๐๗.
- ศึกษาธิการ, กระทรวง. กรมการศาสนา. ประชุมวิชาการเรื่อง "พระพุทธศาสนา
กับการศึกษาในประเทศไทย" เนื่องในปีกการศึกษาระหว่างชาติ
พ.ศ. ๒๕๑๓. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๑๓.
- ศึกษาธิการ, กระทรวง. กรมวิชาการ. การวิจัยการศึกษา อดีต ปัจจุบันและอนาคต.
กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๑๔.

- _____ ความเป็นมาของแผนการศึกษาชาติ (อันดับ๑).
โครงการพัฒนาการศึกษา, ๒๕๐๔.
- _____ ความเป็นมาของการบริหารการศึกษา (อันดับ๔)
โครงการพัฒนาการศึกษา, ๒๕๐๕.
- _____ ประชุมทางวิชาการรายงานการประชุมทางวิชาการ ครั้งที่ ๑
๑-๕ สิงหาคม ๒๕๑๐. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภา
ลาดพร้าว, ๒๕๑๐.
- _____ แผนการสอนกลุ่มสร้างเสริมลักษณะนิสัย กลุ่มงานและ
พื้นฐานอาชีพชั้นประถมศึกษาปีที่ ๑. กรุงเทพมหานคร:
โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๒๒.
- ศึกษาธิการ, กระทรวง. กรมสามัญศึกษา. บทเรียนจากการจัดการศึกษาในรอบร้อยปี
ที่ผ่านมา. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์
คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๑๗.
- ศึกษาธิการ, กระทรวง. สำนักงานวางแผนการศึกษา. ประมวลบทความการวางแผน
การศึกษา. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว,
๒๕๑๑.
- สมพงษ์ เกรียงไกรเพชร. ๑๗ สมเด็จพระสังฆราชไทย. กรุงเทพมหานคร:
โรงพิมพ์จรัสนิทวงศ์, ๒๕๑๖.
- เสงี่ยม คุณพาส. สมเด็จพระสังฆราชสมัยจักรีวงศ์. กรุงเทพมหานคร:
เทพนิมิตการพิมพ์, ๒๕๐๘.